

СД (Ant)

3-43

ЮЛДЫС

1965

Xp.

B. Zanguey St

СБ (Алт.)

3-43

ЖЫЛДЫС

ХР. 147489

Алтайдын
бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы
бөлүгү
Горно-Алтайск
1965

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

Јаан амадулар кычырат

РСФСР-дин писательдеринин II-чи съездинде Туулу Алтайдан эки делегат болгон, делегаттын бирѳзи Аржан Адаров, бистин поэдис Лазарь Кокышев айылчы болуп турушкан. Съездте база писательдердин Союзынын члендери Сазон Суразаков ло Борис Укачин болгондор. Анайдарда, ырыс болуп, съездтин канайда ѳткѳнин бистин писательдердин талортозы кѳргѳн.

3 мартта эртен тура ончо делегаттар ла айылчылар Кремльдин јаан ѳргѳѳзинин залында болгондор. Съездти атту-чуулу Михаил Александрович Шолохов ачкан. Президиумда партиянын ла башкарунын башкараачы ишчилери Брежнев, Микоян, Воронов, Кириленко, Полянский ле олордон да ѳскѳ нѳкѳрлѳр отургылаган. Туулу Алтайдын делегаттарынын јери алтынчы рядта болгон, айдарда, биске съездтин президиумын јарт кѳрѳп, ончо куучындарды чокум угуп отурарга келишкен.

Буурайа берген чачту, је омок ѳндѳ Шолоховтын куучынын ончо улус кѳлѳмзиренижип, кол чабынып, сѳрекеј јилбиркеп уккандар.

РСФСР-дин писательдеринин съездин КПСС-тин Тѳс Комитединин РСФСР аайынча Бюрозынын адынан нѳкѳр А. П. Кириленко уткыган.

Съездтин ончо документтерин слер, кѳндѳлѳ нѳкѳрлѳр, радиодон угуп, газеттерден кычырганаар. Айдарда, мен анда не болгонын тоолобой, съездте болгон јаан шѳѳлтелердин тѳс учурын кыскарта темдектеп, бир кезек шѳѳлтелеримди айдайын.

РСФСР-дин писательдеринин Союзынын правлениезинин председатели Леонид Сергеевич Соболевтин докладын мендебей кычырган кижии Россиянын ичинде литературанын тѳрген ѳзѳ бергенин чокум сезип ийер. Эмди бистин орооннын ичинде анчадала оок албатылардын литературалары јаскыдагы кобы-јуктерде јайылып турган јангы чечектердий бодолот. Алты јыл мынан озо, РСФСР-дин писательдеринин Союзы тѳзѳлип турар тушта, РСФСР-дин литературазы 43 тилле бичилип јат деп темдектелген. Эмди бу съездте бойынын писательдерин 56 литература ийген. Мынан кѳргѳндѳ, база бир беш јылдан оок литературалардын сѳрекеј кееркеп ѳзѳ береринде бир де аланзу јок.

Докладта калганчы жылдардын туркунына текиши поэзиянын өзүп жаранып келгени темдектелген. Чындап та, ороон ичинде жакшы, солун үлгерлер, поэмалар жылдан жылга көптөп жат. Кажы ла башка албатынын поэзиязы бойы алдынан солондыкы жүзүн-башка өңлө жаркындатат. Эмди ороон ичинде оок то, жаан да албатылардын поэзиялары жангыс жаланнын үстүндө жайканып турган чечектердий билдирет. Кызыл да, чанкыр да, ак та — ончо чечектер жараш. Жангыс өң чечектер кеен де болзо, жангыс ла өң болуп көрүнөр. Жаланнын үсти жүзүн-башка чечектерле бүркөлгөн болзо, жалаң оңоң жараш, оңоң бай жадар.

Бистин алтай жеристин поэзиязы меге база бир өңдү чечектердий билдирет. Жалаңда чечектердин бир өңин жоголтып ийзег, жалаң жоксырай берер. Бистин советский поэзиянын жаланында дезе кажы ла жыл жангы бүдүмдү чечектер өзүп жат.

Эмди ороон ичинде көп кычыраачыларга алтай поэзия ыраак тайгада көрүнгөн жангы солун чечектердий бодолот. Онын учун бистин писательдерге алтай жеринин поэзиязын түргөн элбеде таркадатаны эмди сүрекей керектү. Онын учун албатынын да, писательдердин бойынын да произведениелерин сүрекей чеберлеп, анчадала орус тилге көчүрери керегинде съездте жаан куучын болгон.

Оок албатылардын литературазында прозаический произведениелердин көптөп турганы сүйүнчилү једим деп докладта база темдектелген. Л. С. Соболев ол керегинде айдып тура, алтай прозаны база адаган.

Алты жыл мынан озо РСФСР-дин писательдеринин Баштапкы учредительный съезди оок албатылардын литератураларынын өзөрине болужары бистин Союзтын эң жаан керектеринин бирүзи деп темдектеп тура, эмдиги өй, бүгүнгү јүрүм керегинде бичиши сүрекей жаан учурлу деп темдектеген. Эмди РСФСР-дин писательдеринин экинчи съезди бистин бүгүнгү улус, бүгүнгү ижис, эмдиги өй керегинде көп жакшы произведениелер бичилген деп чокумдады. Бу једим РСФСР-дин писательдеринин Союзынын төзөлгөнүнүн жаан тузалу болгонын база керелейт.

Куучын айткан улус бичилген произведениелердин көп сабазы художественный да, идейный да жанынан жаан једимдү деп јилбиркеп јартагылаган.

1-кы январьда 1959 жылда РСФСР-дин писательдеринин Союзунда 2533 писатель болгон, эмди дезе Российский Федерациянын писательдери 3136 кижиге јеткен. Мынча тоолу поэттер, прозаиктер, критиктер, литературоведтер өткөн алты жылдын туркунына 15 мунга јуук бичиктер чыгарган, ол бичиктерде — үлгерлер, куучындар, поэмалар, повестьтер, романдар, статьялар.

РСФСР-дин писательдеринин Союзы областьтарда, республикаларда отделениелердин, правлениелердин ижин көдүрүп, тузазы көп эдерине алты жылдын туркунына бир канча жаан иштер өткүргөн. Андый иштерди эмди мынан артык элбедип јарандыраары — жангы правлениинин тос ижи деп съездтин јобинде темдектелген. Секретариаттын горродтор сайын јоруктап, семинарлар өткүрүп, јербайынын писательдеринин бичиктерин шүүжип, теоретический конференциялар өткүреринен башка, өскө дө чокум иштер бүдүрерин бүгүнгү јүрүм некеп јат деп, съезд јартаган.

Бой-бойына жуук литературалар таныжып, билижип, жуук колбу го-
зоп алары — эмдиги ойдин жүрүмү деп, съезд бойынын жобинде база чо-
кимдаган. Айдарда, келер ойдө бис, Туулу Алтайдын писательдери, Ха-
кассиянын, Туванын, Кыргыстаннын ла оной до өскө жерлердин писа-
тельдериле жуук колбулу болуп, эн жакшы једимдерисле үлөжер аргалу
болуп жадырыс. Онызы сүйүнчилү де, јаан тузалу да.

Чындап та, бис, карындаштык албатылар, коштой до јатсабыс, кан-
ча ойлордин туркунына жакшы айылдашпай да, жакшы билишпей де жүр-
генис. Эмди эки колдон тудужып, эрү көзине көрүжип, эрмек-куучын
игужар јаан ой келген.

Эмди орооныстын ончо албатылары улу Октябрьдын 50 жылдыгын
ла Владимир Ильич Лениннин 100 јашту болорын байрамдарына кө-
дүринилү белетене бердилер. Ол жи јаан байрам кажы ла поэттин, пи-
сательдин жүрегиле тудуш. Совет албатыны, Совет јаннын ойдүп келген
јолын элбеде көргүзетени — бистин амадуус деп, съезд жакыган.

Чындап та, бис Октябрьдын ла башчы Лениннин адынын алдын-
мындыј учурлу жылдарда јенүлеришти јаркынду көргүзер учурлу деп,
эмди жүректерде томулуп јат.

7 мартта РСФСР-дин писательдеринин Союзынын правлениезинин
плenumы өткөн. Пленум секретариатты, правлениеин ле ревизионный
комиссиянын члендерин туткан; база писательдердин эзенде бу киреде
өдөтөн төртинчи бастырасоюзный съездине делегаттар көстөгөн. 12 пи-
сательдин бажынан бир делегат тудулып јат, айдарда, Туулу Алтайдын
он писательдеринин адынан бир кижин РСФСР-дин писательдеринин
Союзынын ревизионный комиссиязынын членине ле СССР-дин писа-
тельдеринин болотон съездине делегат деп тудулды.

Мен сананзам, өткөн съезд Туулу Алтайдын поэттеринин, прозаик-
теринин творческий өзүмине билдирүлү тузазын јетирер. Анчадала бис,
съездте турушкандар, ончо ийде-күйчти ойгозып, алдындагызынан чик јок
артык иштеер санаа-күйндү келдибис. Бисте ырыс бар, јолыс элбек
ачык деп, съезд өзөк-јүрегиске айткан. Поэзия, литература учун, алба-
тызынын адынан сөс айдары учун улустын канайда эрчимдү тарты-
жып турганын да көрүп алганы кирелү бе?! Өскө литературалардын
писательдериле таныжып, оордын өзүмин билип алганы ас па!..

РСФСР-дин писательдеринин Союзынын правлениезинде совеща-
ние болордо, бис бойыстын ижистин једимдери ле једикпестери керегин-
де айтканыс. Кремльдин јаан өргөөзинин Георгиевский залында прием
болордо, партиянын ла башкарунын башкараачы ишчилеринин база
јаан писательдердин «Јагыс ла албаты учун ак-чек иш кижини ырыска
јетирер» — деп айтканын бис укканыс. Ол ончозы биске ийде кожуп,
амадуларга кычырып јат.

Георгий КОНДАКОВ

Кадын-Бажы

*«...Алтай жангас ла Сибирьдин эмес, је бастыра
Азиянын сүрекей жараш јери».*

НИКОЛАЙ РЕРИХ

Сенинг суури баштарын
Тенгериге түртүлет,
Сенинг сүмөр тошторын
Кызыл тандакла бүркелет.
Лай болзын, кыш болзын —
Ап-апагаш турадыг.
Чайлу шаајынг аяактый,
Тумантып сен буулайдыг.
Ак-жарыктын үстүле
Јер бедреп баспадым,
Чындык, тымык жүрерге
Сененг, јерим, үрендим.
Мен сениле јажына,
Ургүлјиге кожо мен.
Кадын-Бажы, јаантайын
Сүүндирединг мени сен.
Эдегинненг Кадын суу
Энем деп айдып, чыгып јат.
Арка-сынын сыймалап,
Адам деп айдып, агып јат.
Азиянын жүреги! — деп,
Албатымар сеге ајдат,
Чечектеринг, маанылардый
Чедиргентип, јайканат.
Художниктер јаражынды
Озодон бери кайкаган.
Рерих сени ајыктап,
Кару, јылу јураган.
Ол Чуйдын јолын өрө
Алтайымды көрүп барган.

Бу ла турган јеримде ол
Узак туруп сананган...
Ол јаркынду, кеен јерден,
Индиядан, мендеп келген.
Буурыл онын башына
Кыру түшкендий көрүнген.
Жабыл өлөңди жайа базып,
Јаражына күлүмзиренген.
— Кандый кеен ороон бу! — деп
Канча катап үшкүргөн.
— Азиянын јаражайы! — деп
Ақту сөзин айдынтан.
Алтайымды көрөрго юл
Арыгыр-чылаарын ундыган.
Ол көп јерлер көргөн,
Олорды ол мактаган.
—Азиянын эрјинеzi! — деп
Алтайымды адаган.
Јерим дезе јажарып,
Јебрен ле бойы тым гурган.
Эбире ыраакта сүмерлер
Јалтыражып агарган.
Јажай берген өрөкөн
Јаш баладый кайкаган,
Улу художник келеле,
Улумды, јерим, таныган!

Сазон СУРАЗАКОВКО учурлап турум

Сайдыс суу

Сайдыс сууны бийиктең көрзөн,
 Жажыл бұрдий жажыл жадат.
 Узун мандык өлөңгө
 Бүркедип ол жажынат.
 Суучак јодрого бүркедип,
 Кызылгат-боронотто
 жытанат.
 Эзинге эрке сыймадып,
 Куштар үндерине
 јайкадат.
 Тенериге түрткен мөштөр
 Булуттарды
 јалмап турат.
 Жаландар јиилектерле
 кызарып,

Жайа салган
арчуулдый јадат.
Мында бистин
өзүп чыдаган
Төрөл, кару јерибис.
Јеристен кызылтат, јиилек терип,
Јеристен сүйнчи,
ийде алганыс.
Сайдыс суу үргүлјиге
Чайбалып, ару
агар.
Јажыл мөштин бүриндий
Јажына ол онбос
јадар!

Кочкорлор турлузына

(очерк)

Каштый магазиннен кулур, чай ла танкы садып алала, ончозын адына апарып, канжаалап ийди. Ол балдарына жетиретен тату немелерди база ундыбады: бир баштыкка конфет-сахар алды. «Ярым айга једер, ээоккө түшпезе де кем јок» — деп ичинде сананды.

Апрель айдын аяс күни турган. Каштый, темиккени аайынча, көк-чанкыр тегериде јаркындалып турган күн јаар көрди. Тал түшке јууктап јүргөн эмтир. Мендеер керек, баратан јол узак, эки конорго јарабас. Айылда Сара јангыскан арткан ине. Малдаар керек, балдар ончозы оогош. Онын чике ле үстүнче бир үүр суугуштар учуп, бойларынын чыйрак канаттарыла кейди шуйт-шуйт кезип өттилер. Олор Чуйдын туманду суузын төмөн анча-мынча барала, кенейте бурылып, талдардын ортозында көрүнүп јаткан тегерик көл јаар шунуп ийдилер. «Јылу јерлерде кыштап алала, эмди бала-барказын чыдадарга барып јаткан куштар эмтир. База «хитрый» ла тапмалар — деп, Каштый ичинде сананды. — Удабас ого, Каштыйга, база көчөргө келижер. Јаланашта јайгы одор кандый болор?..»

Каштый адына минип, јангы ла јортып ийген. Је кенейте јолдын бурылчыгынан тал-табыжы таркырап, кургак тобракты буркурадып, бир мотоцикл чыга конуп келди. Онын ээзи боро комбинезон кийген кижини эмтир, мандайына кийген јаан шил кози күнге јалтырайт. Бастыра кийимин боро тобрак тудуп койгонынан, јүзи соокко, салкынга кара-күрөң болуп калганынан көргөндө, бу кижининг ыраак јолго јүргөнүн билдирет.

Мотоциклдү кижини өткүрө мантадып барала, токтой түшти. Шил козин уштып, кулактун бөркнине бектеп ийеле, ол Каштыйга јаба базып келди. Бу кижини колхозтын председатели Таханов Михаил Васильевич болгону Каштый јангы ла таныды.

— Уиккан-көргөн? — деп, Таханов колын сунуп, јакшылажып турды.

— Јок ло. Мында не јүрөт?

— Јок. Ончо ло эзен-амыр.

— Мал-аш кандый турат?

— Кем јок ло...

Председатель учында мынайда сурады:

— Каштый, слерле куучындажатаран јаан керек бар эди. Мында айдайын ба айса конторага барак па?

— Онызы бойыгарда — деп, Каштый каруузын берди. Бойы дезе мынайда сананды: «Бу кандый јаан керек болды? Председатель оны иш јанынан адыларга туру эмеш пе? Андый болбос учурлу эди. Койлор кыштан јакшы чыккан. Кураандар корулап аларынын планы база буткен».

Онын санаазын билип ийгендий, Таханов култумзиренип ийген:

— Коркылбагар, арбашпазыс. Мен слерле јайлу керегинде куучындажарга турбай.

— Јайлуга јангыс быјыл кочуп турган эмес, кочуп ле албай — деп, Каштый чечеркеген.

— Јок, Каштый, быјыл торт јангы јайлуга кочор керек. Анаар озо ло кочотон, јол ачатан кижии — слер. Јопсинереер бе?

Койчы Таханов јаар коруп, анча-мынча сананып турды. Ол карма-ныннан «Север» папирозын чыгарып, Михаил Васильевич танкы тарг-пайтанын билер де болзо, ого сунуп:

— Тартараар ба? — деди.

— Јок, андый аш амзабайтам — деп, онызы каткырып айдала, койчы нени айдарын сакый берди. Каштый — узун сынду, јалбак јарынду, одус јаштын эки јанында ла кижии. Ол јалбак кабактарын жемирип, јер томон коруп, сураган:

— Бу улус јуртабаган кандый јайлу табылган? Оскө колхозтон јер алганаар ба?

— Јок. Госфондтын јери. Боро-Бургазы деп јерге барар керек. Су-рекей узак јер — кыштудан ого јетире 140—150 километр јарт болор.

— Је мен ле барып болбос эмпириим, Михаил Васильевич. «Уренген топпок баш јарбас» деп кеп оос бар. Јаланаштагы бойымнын эски јайлуума ла кочуп аларым.

— Бот слер ончогор ло андый. Тапканыгар јангыс Јаланаш! Јай-гыда — Јаланаш, кускиде — база Јаланаш! — деп, Таханов арбана берди. Бу көп эрмек айтпас, јобош буйдүмдү кижинин калжуурып чыкканы-нан коргондо, јангы јайлу керегинде ол јангыс Каштыйла куучындашкан эмези јарталды.

— Колхозтын малы јылдын јылдагызынан коптөп јат. Олонди јангыс ла Чуйдын куузын јакалай эмештен эдип турубыс. Одор јелиш-пей јат... — Председатель бир кезекке унчуклай барды.

Таханов Каштыйга жууктай базып келип, керекти база катап јар-тап турды. Онын сөзиле болзо, јайлу керегинде суракты артельдин правлениези щуужип коргон. Боро-Бургазында ол акту бойы јурген эм-тир. Анда мал јайладарына «салымду» сурекей элбек јерлер бар. Ошон ары председател ол јердин кеен-јаражын, байлыгын, андык мондугин мактаган. Јаландарынын олони јайып койгон торко ошкош, суулары-нын балыгы булут кептү јылыжып јадар.

— Мылтыгаар бар беде? — деп, Михаил Васильевич колын Каш-тыйдын ийинине салып, онон каткырып сураган.

— Бир јаман дроп бар. Тунде табыш чыгаратан неме...

— Јунманын, эликтин, тарбааннын көбизи коркушту. Кочкорлоры,

тарт ло койлор ошкош, үүрлү жүрер. Ол Јерди «Кочкорлор турлузы» деп адаар керек... — Онон ары председатель ойто Јаланашка келди. Онын куучынын аайын угул турар болзо, Јаланаштын јаландарына суак јайар, олгон чабар јерлер эдер... Мында случной пункттар эдип, кўскиде кой тургусканынан јаан туза болор...

Куучын узак чойилген. Учунда, Каштый Боро-Бургазынын тайгазына кочори керектү де, тузалу да болгонын јарт билип алды. Ол Таханов јаар кўлүмзиренип кўрүп, кўнүрүүш үниле айтты:

— Мен кочорго јоп. Айылдагы улус та нени айдар?

— Мойношпос эмес пе? — деп, Михаил Васильевич онон удура сурады.

Кўнчыгышта, кайда да Туванын ла Монголиянын прагдарынын бириккени киреде, учкур-учкур баштарлу јаан туулар кок ынаарга курчадып койгон, билдирер-билдирбес боромтык кўрүнөт. Шак анда Аспаты тайганын колтугына кочуп барып, јайлаар керек. Каштый, мынан нени де кўрүп ийетен чилеп, ыраактагы борорып јаткан тайгаларды тагдактап кўрүп турала, ичинде сананган: «Ыраак та, солун да тайга эмтир. Кандый аайлу јер болотон? Барып ла кўргой».

Каштый Ирбистүде Чазынду-Кол деп јердеги турлузына орой түнде јеткен. Эки тайгыл ийттери онын табыжын бир беристеден билип ийгилейле, чур-чуманак үрүште, сыр манда јеткилеген. Малчы кижинин ийди — онын чындык најызы, түнде де, түште де онын курч кози, уккур кулагы. Онын учун койчы ийттеринин сергеленине оморкоп ло сүүнип, тын унчутып ийди:

— Тайгыл, бу тагма канайдат! Ээзин таныбай барды ба? — Ийттер оны үнинен тургуза ла танып ийеле, үрбей бардылар. Эки тайгыл ээзинин јанып келгенине сүүнгилеп, куйруктарын үзүк јоктон ары-бери булгагытап, аттын алды-кийиниле өткүрө суртулдажып турдылар...

Сара уйуктагалак эмтир. Бочконын келтейинен эткен темир печкенин оды кўркүреде күйүп јатты.

Каштый јабыланып алып, изү чайды шөлүреде ичип отурды. Ол эрмекти неден баштаарын узак сананып, куучынын баштады:

— Келип јадарымда, јолой Таханов туштаган... Узак эрмектежип туруп калдык.

— Солун куучын айтты ба?

— Бисти Боро-Бургазына кочигер деди. Сүрекей узак јер... 140 беристе.

— Тийт! Јалан оогош балдарлу улус андый узак јерге канайып кочотон?

— Айылды, сени ле балдарды машинала тарта берер... Онон ары тоолө барарыгар. Мен цезе, эки тайгылды ээчидип алып, койлорды јетирерим...

Кочори јанынан эп-јоп биледе јарадыла берди.

...Бу керек 1963 жылда јаскыда болгон. Май айдын экинчи јарымында Каштый, алты јўске шыдар койын, анча ок кирези кураандарын айдап алып, ыраак ла кўч јолго уулаиған. Јаскыда койлор арык, кураандары јаш. Јолой чакпынду суулар кечер, бийик туулар ажар керек.

Төмөктөзө, Боро-Бургазына жедерге Көк-Өзөк, Тархата, Жүстүт ла өкөк дө суулар кечерге, Калган деп жаан кырды ажарга келишкен.

Яманчинов Каштый койлорын айдап, жаңы турлузына сегис конок-тын бажында жетирип барды. Же бу жандый күч жол болгонун жаңыс ла койчы билер. Сегис түнге ле сегис түшке койло кожо жутта да, соокто до, изүде де жаланда жүрөргө, конорго келишкен. Уүрден сондогон уян кураандарды атка артынып эмезе кучактанып жүрөргө келижетен. Же Каштый уур-күчтерден жалтанбаган. Кош-Агаш аймакта Боро-Бургазынын тайгазына жайларга койлорын чыгарган эн баштапкы койчылардын бирүзи ол — «Кызыл Чолмон» колхозтын колхозчызы Яманчинов Каштый.

Жаңы жайлунын жери де элбек, өлөңи де жакшы болды, суузы да жеткил эмпир. Онын учун койлор көскө лө онжип, семирип турды.

Жайдын айлары билдирбезинен өдө берди. Жаашту, туманду күндөр там ла көптөп, кезикте кар да жаап турар болды. Август айдын учы. Каштый үүр койлорын айдап алып, кыштузын көстөп базып ийген. Күчи семис, түпи булуттый ак койлордын жараш толкуланып барып жатканын сүүнчилү көрүп, койчы ичинде сананды: «Койлорым тын семирген, кураандары да энелерине тендей жаанап калды. Мал жайларга салымду жер турбай».

Яманчинов койчыларга жаңы жол, жакшы жозок көргүсти. Ол ок 1963 жылда Боро-Бургазынын төпсендеринде оннон көп үүр койлор жайлады. Эн озо баргандардын тоозында: Бажинов Казак, Акчалов Челбан, Тулин Яков ло өскөлдөри де. Ыраак та болзо, же байлык одорлу, агаш-ташту тайга малчыларга сүрөкей жараган. Келер жылда, 1964 жылдын жайында, Боро-Бургазынын тайгаларына колхоз одус үүр кой, жыкы чыгарып, саар уйлардын фермазын тутты. Эмди мында магазин, түк кыркыйтан, кой жунар пункттар ачылды.

1964 жылда Каштый койлорын эн ыраак таскылга апарып жайлаткан. Ол жылда жоон до, кураан да койлорды корулап алары жаанынан жакылтаны койчы ак-чек бүдүрдү. План аайынча 916 килограммнын ордына, 1170 килограмм торкодый жымак, эн бийик чыңдылду түк табыштырган.

Ыраак тайгалардагы одорлорды тузаланганы колхозко кандый туза экелди? Шак мындый суракка колхозтын председатели Таханов мындый каруу берет:

— О-о! Туза көп болгон. Тайгада мал сүрөкей жакшы семирип жат. Жалаңашта дөзе бис оросительный система тудуп, суак жайарын баштадыс. Быжыл бис онон 400 центнер өлөң белегеп алдыбыс. Бистин айалгада ол жаан керек! Ого үзеери, Жалаңаштын одор жерлери жайгыда жум артып жат. Анда эмди жакыда, жүөкиде мал тургузарга макала болды.

Чындап та, Боро-Бургазынын тайгазын жайгы одорго тузаланары жаанынан баштанкай «Кызыл Чолмон» колхозтын бойына да, аймактын өскө дө кезик колхозторына жаңы аргалар берди. Бу колхоз өткөн жылда государственого малдан алар продукталар садары, малдын тоозын көптөдөри жаанынан ончо пландарын бүдүрил койды. Бу жөнүде колхозтын турумкай, иштенкей ле күчтерден жалтанбас койчызынын — Яманчинов Каштыйдын жөмөлтөзи база бар.

Соко́р поэт

13

Сокор болзо
 торт!
 Jүрек соккон јеринде
 болчок эт болгончо,
 Jүрбезе
 торт!..
 Је көрзөгөр,
 поэт барып јат,
 поэт угуп јат.
 Ол ло колындагы
 агаш ажыра
 Кажы ла таштын кылыгын,
 айтканын ондойт.
 Jүзине табарган салкындар,
 куйундар ажыра,
 Ыраак ла јуук
 талалар ажыра
 Ойди ондойт,
 ойдин көзиле ойгө көрөт...
 Ол бүдерде јалакай,
 ол бүдерде јалтанбас!
 Кату салымын
 качан ла каргап салала,
 Качан да көрбөгөн
 күн керегинде
 онын чогыла,
 Качан да көрбөгөн
 энези керегинде
 эне кунукла,
 Качан да,
 качан да көрбөгөн
 улус керегинде
 Олордын сөзиле,
 олордын сөөмиле
 От-јалбыш
 ўлгерлер бичнйт...
 Энедег чыккалакта олўп калган
 эмезе эмдиге ачылгала
 аалга көзиле
 Тенгерини,
 јебрен телекейди
 тындаарга, көрөргө
 Күнўн ле күнўн телкемге,
 Бу таныш,
 табышту бульварга
 поэт чыгат,

Оныла кожо
жерди ойып,
жерди жарыдып,
Күн,
Кып-кызара быжып калган күн,
өксөп чыгат.
Москва, 1965 ж.

Кылыктар

(куучын)

Амыргушев Амыр—анчы.
Ол торт ло
Айылында отурбас,
тайгада жүрер
эбире жылына.
Карлу салкындар
жуукага коноло,
Барбайган сагалына
барып жылынат.
Амыргушевин жыдын ла изин
Андар өскө
анчылардан аңылайт.
Амыргушевин туткан
айузы,
ирбизн
Алтайды түженип,
зоопаркта конгылайт.
Ирбис сүмелү.
Же Амыргушев Амыр
Онон сүмелү.
Олор жажына өштүлөр.
Олордын жаңы мындый:
кемди кем женер.
Ирбис Амырды кетейт,
ирбисти десе — Амыр...
Бир катап Амыр
чапкызына келзе,
Кара жер казылып,
кар эбире
кайылып калтыр.
Же чапкынын өчөш
жаактарында десе
Ирбистин тамажы
сырайа тоңуптыр.

Не болгон?..

Амыр ајыктайт,
Амыр шигдейт...

Ирбис бойынын колун
ўзе кайайла,

Сала берген.
Эбире тым.

Јаггыс ла мөштөр шуулайт.

— Бот кылык дезе кылык!

Бот аг дезе аг! — деп,

Амыр кайкайт,
барарга шыйдынат...

Је бу ла ойдө,
кенейте,
кайдаг да

Агчынын алдына
ирбис келген,
ол тыыдынып агчыга чураган...

Кезикте Амыр
ирбистин алдында,

Кезикте ирбис
Амырдын алдында.

Амырдын бөрү терези јакызын
Ирбис јара тартат,

чачат,
аркырайт...

Олор кабышканча,
кајуны төмөн јылбырайт,

Оңкош ашкылайт,
канга јалбырап,
кар шылырайт...

Агчы Амыр
сыгар бутту.

Бир буды түкү ле качан

Волга јарадында
ўзўлип арткан,

Өлөң болуп өзүп калган,
Өскөн јерине

ойто баспаган...

Је согуш токтобойт.

Ирбис ле Амырдын алдында

Јер аңданат,
олорло кожо

агаштар айланат.

— Ийтке-кушка
јем болуп мында

Артар турум — деп,
агчы сананат.

Тенгери кайдаар да
ырап барадат.

— Жок,
өлөргө эрте,
эрте. Амыр!..

Ол кенейте ангдана согердо,
Ирбис сан төмөн
уча берди.

Ол мылтыгын ала койордо,
Мылтык жок!

Мылтык кайда,
канайдар эмди?

А ирбис десе
катап ла,
катап ла Амырга удур...

Не болор?..
А-а, бычак,
кында бычак...

Ирбистин тас
колтугына туттура
Бычак жирт —
ме, сеге өлүм,
ме, сеге бычак!..

Каныла карды
кызарта будып,
Анчынын алдында
жып-жылу ирбис жадат.

Жаскы жердий,
Амыр буулап,
ару кейди ачап жудуп,
— Тирүге алатан иемени! — деп,
жүзүн арчып,
Амыр айдат.

Билигер,
Бистин тууларда мындый кылыктар —
Сан башка улустар, сан башка андар.

* * *

Мен көп катап жыгылгам,
Өлөнгө дө оролып,
Ойгө дө сабадып,
Таштан да тайкылып,
Тошко до толголып,
Мен көп катап жыгылгам.
Жыгылган жериме баш болзын...
Мен көп катап ыйлагам,

Эмчек те сурап,
Энемди де санап,
Сүрекей кородоп то,
Сүүнеле, сүрнүгип те,
Мен көп катап ыйлагам.
Ыйлаган јериме баш болзын.
Мен эмди де узак јүрерим,
Јыгыларым да,
Туарым да,
Килеерим де,
Кинчектеерим де,
Мен эмди де узак јүрерим.
Бастыра јолыма баш болзын...

А. ДЕМЧЕНКО

Јүрүмгө уткый

(О Ч Е Р К)

Бүгүн эртен турадан ала кар жааган. Май ай башталарга жууктай да берген болзо, же сооктын сыныгар кирсиз жок турды. Кар жаап, соок күндөр де турза, жастын келерине чаптыгын жетирер аайы жок. Јас Чуйдын чөлинде кардын кайылган сууларынын табыла шуулап јат. Чуйдын суузы торт ло көбүктеле берген. Бу суу тош жуурканын чача согуп, өзөк ичинде јайыла берген.

Бу жуукта ла партиянын райкомынын качызы Михаил Васильевич Карамаев аңылу бригада төзсп, суу аймактын төс журтын албазын деп, буунтылар јазварга ийген. Тургуза ла јаан иштер бүдүрер керек. Је бу да аварийный иштер эртен турадагы карды тудуп болбогон. Јас Чуйдын чөлинде ээленерин баштады. Јаңы Төбөө деп өзөктө, Аксай, Түнгүлү, Кускунур деп кобыларда — кайдаар ла көрзөң — койлор, жылкы мал, сарлыктар тургулайт. Колхозтордын мундар тоолу малы каа-јаа јерлерде кары эмдиге ле јетире агарып турган чөлдөргө чыккылап јат.

Чаган-Бургузудан ыраак јокто, Кызыл Туу деп өзөктө, бис «Путь к коммунизму» колхозтын койчылары Кысымканов Имамадиге, Какышев Телуенбайга ла Чакшанов Куандыкка јолыктыс. Олор нени де куучындажып турган. Бис олордын куучын-эрмегине кириштис. Олордын куучыны Кызыл Туунын јерин онон ары тузаланары керегинде болтыр.

Кысымканов суйук сагалын сыймап, куучындайт:

— Бистинг энг ле јаан шырабыс — суу једишпей турганы болуп јат. А бу сууга мал да сугарарга кереес. Бисте канча кирелү койлор бар! Суу једишпей турганынан улам өскө јерлер бедреп барарга келижип јат. Суу јеткил болгон болзо, койлор кабыргадый одорлор до көп болор эди.

Койчылардын бу мынайда комудаары да јолду. Эмди Чуйдын бастыра чөлинде андый куучындар өдүп јат. КПСС-тин Төс Комитединин март айда өткөн Пленумынын јөптөри Кош-Агаштын койчыларын јаңы иштерге көдүрүп јат. Колхозчылар бойлорынын хозяйстволорынын келер өйдөгү өзүми керегинде, эртенги күнде бүдүрер иштер керегинде партийный, комсомольский ле текши жуундарда куучындажып турулар.

Бу күндерде колхозчылардын журттарында улус ас арткан. Ишке чыдаар улус ончолоры турлуларда. Койлордын текши төрөөри башталган. Ноокыны экинчи катап тараары божоп клеедири. Кош-Агаш аймактын малчылары бастыра малын кыштан жөнүлү чыгарып алган деп айдар керек. Бежен муннан ажыра койлор ло эчкилер төрөгөн. Койлордын ла эчкилердин төрөөри май да айда онон ары өдөр. Је андый да болзо, бастыра мал жылдан жөнүлү чыкканы јарт билдирip туру.

Онон до улам колхозный производствоны там ла јарандыраары керегинде куучындар эмди кажы ла турлуда өдүп јат.

КПСС-тин Төс Комитединин март айда өткөн Пленумынын јөптөрin пропагандировать эдеринин төс јерлери малчылардын туралары боло берген. Бу туралардан ыраак турлуларга агитаторлор ло массовиктер атангылап јат. Олор малчыларды иштин јангы жөнүлерине оморколып турулар. Малчылардын Чаган-Бургузудагы туразынын заведующийи Николай Касенов беженнен ажыра турлулардын койчылары койлорды төрөдөри, јаш малды корыыры ла ноокы тарап алары аайынча алынган молјуларын жөнүлү бүдүргендери керегинде оморкогонду угусты.

Аймакта эн јаан колхозтордын бирүзи — «Мухор-Тархата» колхоз кургак јерлерди суактаары аайынча бу жылда бүдүретен иштердин планын јөптөп алган. Јалагаш өзөктө 7 мун гектарга шыдар јерди суактаар.

— Бастыра аймак ичинде 60 мун гектар јерди суактаар керек — деп, производственный управлениенин начальниги Берсимбаев Александр Никандрович ајдат. — Бу мындыј јаан ишти бүдүрерине лугомелиоративный станция кереги јарт. Бис Бу мынча кирелү јерди сугатап алзаас, мал өскүрери там ла јаранары быжу.

Кош-Агаштын малчыларынын планы андый. Бу мындыј иш бүдүрерин јүрүм некейт.

Белтирдин улузы

...Чаганнын өзөгинде соок салкын согуп јат. Ыраакта мөңкү башту туулар көрүнөт. А јууктай дезе таштардан өскө неме јок деп билдирет.

Салкын атыйланып, Белтирдин сок јангыс оромында тоозынды көдүрип туру. Тоозынга једижерге тургандый, бу оромго јенгил јорукту машина келип, конторанын јанында тура түшти.

Колхозтын председатели Масканов Мантылай Амырович чыкты. Ол ыраак турлуларга јүрүп, арып-чылаган кижии эмитир. Је андый да болзо, онын јүреги сүүнчилү согулып јат. Боос болгон он муннан ажыра койлордон ло эчкилерден јети муннан ажыразы төрөгөн.

— Чыгым јок болгоны јакшы — деп, ол ајдат. — Улусты сакманщиктердин мөройинин итогыла таныштырдым. Бежен кижиге сый бердис Улус сүрекеј јакшы иштейт. Кезик аразында бойлорын да ундып салгылайт.

Председательдин көстөри жылу суркуража берди. Малчылардын жөнүлү ижи оны сүүндирип турганы жарт.

Ол колхозтын конторазына сельпонын ишчилерин алдыртты.

— Же, жагыдаң нени экелдеер? — деп олордон сурады.

— Апагаш кулур ла сушкалар экелдис...

— Бу аш-курсакты ончозын бастыра турлуларга бүгүн-эртен жетирер аргагар бар ба?

Кооператорлор эмеш санангылап, нени де жөптөжөлө, учында айтылар:

— Не-немени коштоорго болужар улус бар болзо, жетирип саларыс.

— Коштойтон улус па? — деп, Масканов кайкай берди. — Жок, андый улус бисте жок. Журтта жагыс ла карган-тижен ле балдар артканын бойоор көр жадыгар не...

Садучылар күлүмзирениже бердилер:

— Кем жок, бис анайда да жетирерис.

— Же андый болзо, жоругаар ырысту болгой...

Масканов садучыларды үйдежип салала, ижемжилү айтты:

— Олор аш-курсакты жетирерине бүдүп жадым. Кемге апарып турганын олор бойлоры жакшы билгилеп жат не. Геройлорго апарып жат — дейле, оноң ары малчылардын ижи керегинде куучындай берди.

... Колхозто сарлыктар өскүрер жаан ферма бар. Бу мал сүрекей чыдамкай. Же кандый да болзо, ол малга азырал база керек не... Бу жылдын кыжы кату болгон. Кар да көп жааган. Бир канча үүр малды Ташантынын жанында кабырган. Малчылар сарлыктарды кабырып, беш колхозтын жерин өттилер. Одорлорды дезе кар чек бүркеп барган. Кажы ла неде ле бажында одорлорды селнирге келишкен. Оноң улам малчылар да турлуларын улай ла селип турган. Корон соокто ло шуурган-салкында улуска жөнүл айылдарда жадарга келишкен. Олор уурларды уур дебей, колында малын кыштын кату өйинде корып аларына жаан кичее-мелин салып иштедилер. Же олор бойынын эрчимдү ижиле малды жагыс ла корып алган эмес, жастын кату өйинен чыгым жокко чыгарып алдылар. Эмди бир мунга шыдар сарлыктар төрөөр. Бу да жаан учурлу өйгө малчылар жакшы белетенип турулар.

— Сарлыктар — ол бистин байлыгыс — деп, Мантайлай Амырович айдат. — Бисте төрт мунга шыдар сарлыктар бар. Олор жагыс ла эт берип турган эмес, же сүт те бергилеп жат. Же сарлыктарды саары жөнүл керек эмес. Андый да болзо, саап турус. Быжыл алты — он мун литр сүт саап алар деп темдектеп жадыс. Бу сүтти он сегиске үлештирип ийзеер... Онызы үч жарым мун килограмм сарју болор. Оны бис государственного садарыс. Сарлыкты өскүрип турган малчылар не учун тартыжып турганын жакшы билер. Оның да учун олор эрчимдү иштегилеп жат не.

... Эңирде бис бу малчылардын бирүзиле таныштыс. Ол Утан Тадыров болды. Тотко жүзи күрере күйген, орто сынду малчы көп куучындаарын сүүбес киж.

— Кыш кату болгоны текши жарт... Же Мантайлай Амыровичтин айтканы аайынча бис улусты кайкаткадый андый ишти де бүдүрген эмес бедис... Иштеген ле аайынча иштеп турбай... Кажы ла иште кичеемел керек не...

Утан Белтирдеги билезине келип жүргөн. Ол билезин кыштайын көргөн жок. А эртен дезе жайым одорлорды барып көрүп келер деп жат.

...«Кызыл Мааны» колхозтын улузы жаңыс ла бүгүнгү күнле жадып турган эмес. Олор бүгүнгү ижинен эртен бүдүретен ижин жарт көргилеп турулар.

Жаңы жолдор

Бүлүлү-Жарыктагы түрлуга бу жуун керегинде жетируни тоолор кабырзачы жиит малчы Акамеов Адай экелди.

— Слер анда, Алексей өрөкөн, бойоордын шүүлтегерди жажырбай айдыгар — деп, жиит уул жаан нөкөрине айтты.

Олчоков сүмелү күлүмзиренип ийеле, бажыла жайкады:

— Көрзөн, сенин санаан база жаан ла болтыр...

— А не? Жаан учурлу шүүлтени незин жажыра?.. Жуунда кандый суракты шүүжерин слер жарт билеригер не... — деп, Адай жана баспай турды.

— Билбезем де, сезип турум — деп, койчы карууна жандырды.

— Менин шүүлте-санаамды сен кайдаг билеп ийген?

Уул унчукпай токтой береле, койчыны ченегендү көрүп, араай айтты:

— Укту тоолор керегинде куучындап турбайтаар... Айса ол тегин кей куучын болгон бо?

— Ундыбаган турун не? — деп, Олчоков кайкай берди.

Жиит тобчи үшкүрип салды:

— Оны канайда ундытан эди?

— Же, Адай, сүрекей жакшы... Шүүлтемди айдарым... Кыялтазы жогынаг айдарым... А бу кошты кайдаар апарып жадын? — деп, ол тоолор жаар көргүсти.

— Кайдаар деер база — Жаланаш жаар эмей база...

— Эмеш амырап, чайлап ал...

Же Адай колыла жагып ийди.

— Бош ой жок. Анда малчылар сакыгылап жат.

Адай жажы жаанай берген коммунист койчы Олчоков Алексейле куучындашканына сүүнгенин жажырып болбой турды. Олчоков бойынын сөзине турунар кижиге болгонын ол жакшы билер. Бу койчы жуунда бойынын санаа-шүүлтезин айдып береринде аланзу жок. Укту тоолор керегинде бу койчыла кожо Адай көп катап куучындашкан.

Олчоков Алексей бойынын ижине кичеенкей улусты сүүп жат. Адай шак ла андый уул. Колхозто тоолор өскүрөөчилер көп эмес, жүк ле эки кижиге. Кабырып турган тоолорго дезе ас эмес, — бастыразы 110 тоо. Быжыл он эки ботоон алдылар. Төрөйтөн тоолор эмди де көп. Адай кичеенкей ишчиге болгонын Олчоков жарт көрүп туру.

... Ачык партийный жуунда кандый сурактарды шүүжерин койчы жакшы билер. Ол төрөл партиянын Төс Комитединин март айда өткөн Пленумынын жөптөрүн радио ажыра угуп ла жаңы келген газеттерден

кычырып танышкан. Бу жөптөр керегинде эмегениле кожо көп катап куучындажарга келишкен.

Журт хозайствоны жарандылары жанынан Коммунистический партия жаңы жөптөрдү жарадып алганы жажы жаанай берген койчынын жүрегин сүүндирип турды. Ол партиянын жөби жүрүмдө бүүдүп турганын ажындыра жарт көрүп тургандый болды... Же элден ле озо ого ненин де учун койу өлөннүн жеңил жыбарга шуулаганы угулып жат деп билдиртти. Анда, жабыстай, өзөк ичинде, ол өлөннүн шуулап турган табыжын көп катап угуп жүргөн.

... Бир ле көрүп турза, ол жаан чакпынду суунын жарадында тургандый болды. Же чакпыннын табыжы деп бодоп турганы Курайдын чөлинин ичинде тракт жолло муңдар тоолу койлор браатканы болды...

...Алексей бу мындый санаалардан айрылып, парторганизациянын качызы Челтанов Жарманын куучынын ажарулу тындай берди.

— Бу сүрекей жаан учурлу иштер — деп, Жарма Акпашевич айдат. — Ирригация өткүреринин, састарды кургадар иштердин, төнөштөрдү колдорорунун чыгымдарын государство бойына алып жат. Биске десе жаңыс ла планды бойынын ойинде тургузары ла заявка берери артып туру.

«Кайкамчыкту керектер болтыр — деп, Алексей сананып, коштой отурган улусты ажарып көрди. — Государство бу мындый жаан чыгымду иштерди бүүдүрүп, бу ок өйдө аш-курсакты садып аларынын баазын бийиктеди жат. ого үзеери, колхозтордын государство алымду болгонун жабызадып туру... Эмди Кош-Агашта лугомелиоративный станция да төзөөрдөн аяабас болор».

Сүүнчилү күүн-санаа көгүске чек ле бадышпай турганын Алексей сезип турды. Партийный организациянын качызынын бу жетирүзи жаңыс ла Олчоковты сүүндирип турган эмес, жуунда отурган бастыра улустын көстөри сүүнчилү суркуражып турганын койчы көрүп жат.

Олчоков парторганизациянын качызынын куучынын оноң ары тындай берди.

— Бис ижисти неден баштаар учурлу? — деп, Челтанов куучындап турды. — Жакшы сананып алар керек. Мында мендеш деп неме чек ле кереги жок туру. Колхоз бу өйгө жетире чын жолло барганы текши жарт. Же бисте артыкту акча жаантайын болгон деп айдарга болбос. Малды көптөдө өскүрүп, онын угын жарандыларын кичеерис. Жерди сугатаарынын сурагын жүрүмдө турумкай бүүдүрерис. Же бистин бүүдүретен эн учурлу керегис — онызы малдын продуктивнозун кезем көдүрери, бастыра ийде-күчти салып иштеери болуп жат.

«Чын, кандый да иште кичеенкей болор керек — деп, Алексей сананып калды. — Ишти кичееп бүүдүрзөн, качан да жаңы аргалар табыла берер... Акыр, бу мен Адайдыг сурагын чек ундып салтырым не» — деп, ол кенейте бойында сананып калды.

Алексей ыраак жокто отурган зоотехник Мамыев Николай жаар көрүп салды. Бу специалист кижинени сананып туру не?

Мамыев десе жажы жаанай берген койчынын санаазын билгендий, өрө көдүрилип, куучындай берди:

— Бу жылда бис придонской укту 20 кой садып алары керегинде правлениеде жөп жарадып алдыс. Анайда ок укту 30 куча, эки айгыр ла

бир төө садып аларыс... Эмди укту мал өскүрер ишти бис бир де жалтаныш жоктон баштаар аргалу боло бердис.

— Чын — деп, Алексей кенейте тың айдып ийгенин бойы да болгобой калды. Же ол бойынын үнин укпаган. Бу өйдө мындый ок сөстөрдү өскө малчылар база айткан.

— Бисте жарымдай чичке түктү баштапкы, экинчи ле үчинчи класс-тын койлорынын он эки отаразы бар — деп, зоотехник куучынын оңогары улалты. — Бастыра койлор бу жуук жылдарда көп кирелте берерине жедип аларга кичеенип иштеер керек.

Сүрекей чике айдылган. Же малга азыралды канайда жеткилдеер? Ол керегинде правление нени айткай не?

— Бис кургак жерлерде жерди өрүмдеерис—деп, колхозтын председатели айтты.—Андый жерлерди суула жеткилдеерис. Андый ишти быжыл баштаарын темдектеп турус. Ого жүк Жаланаштагы койлорды суула жеткилдеп алатан болзоос... Анда жирмеден ажыра отаралар бар...

— Мындый керекке ийде-күчти кысканбас керек — деп, Алексей куучынга жара киришти. — Же отараларды канайдар деп тураар?

— Чын айттыгар —деп, председатель жөпсинди. — Же отараларды элбедерине мендебезис... Жакшы одорлор бисте сүрекей ас. Эмди бир де кураанды коротпозы — бистинг эн ле учурлу керегис.

«Председательдин мынайда айдары да жолду — деп, Алексей бойында сананып калды. — Чын да, отараларды жаанадары арай эрте».

Койчы онызын жакшы оңдоп то турза, же жүреги канча ла кирелү көп ишти некеп турды.

... Жуун таң жарыырга жетире өткөн. Же уйку келбей турды. Кажы ла кижжи партиянын жаан учурлу жөби керегинде бойынын күүн-санаазын айдар күүндү болды.

... Алексей өскө малчыларла жакшылажып алала, Бүлүлү-Жарыктагы турлузы жаар атанды. Курайдын чөли бу жуук жылдарда кубуларын ол жарт көрүп турды.

— Кажы ла күн биске жаңы иштер экелип жат — деп, ол араай куучынданып, жортып браатты. — Колхозто жаңы укту малдар болор. Адай да укту төөлөрдү өскүрер — деп, Олчоков сананып, жиит нөкөрининг сүүнчилү жүзин көрүп тургандый болды.

Жүрүм жылдын ла жаранып жат. Ого жолды бистинг төрөл партиябыс көргүзип туру. Жажы жаан койчы бойын бу партиянын члени болгонына оморкоп туру.

Кош-Агаш аймак.

Юрий ГОРДИЕНКО

Кышкы чөрчөк

Арыганча ойнойло,
Айлыма жанып келгемде,
Жылу тура ичинде
Чоктор кызарып күйерде,
Жаанам чөрчөк айдатан,
Сүрекей ыраак таланың,
Тошту түндүк таланың
Чөрчөгүн меге айдатан.
Эчки таакызынан түүгөн
Эски арчуулын жабынатын,
Бозомтык жымжак энгирде
Борорып калган отуратан...
Ол тужунда жаанама
Айдары жок бүдетем:
Соокко сөстөр тоңоло,
Тош болотон дегенде,
Олорды ыраак талага
Апарар аргалу дегенде,
Ончозына бүдетем,
Андый болор деп бодойтом.
Ол тошторды кайылтсан,
Сөстөр болуп кубулар,
Араай тамган тамчылар
Ончозын сеге
Куучындаар...
Мен чыдадым, жаанадым,
Айылымнан ырада атандым.
Ыраак түндүк талада,
Жаанамнын айткан талада,
Сенин төрөл жеринде
Сеге, көөркий, туштадым.
Бис экүнийн ортодо

Не болды деп айдайын?
Жылу өдүктөн кийеле,
Чанакты ээчий жүтүргенис.
Чарчап мында калбаска,
Чагыс та чыкса,
Жүтүргенис.
Кажайа берген жаагысты
Карла жыжып туратаныс.
Сенин эрке каткынды
Жобош, араай каткынды
Эмдиге ундып болбойдым.
Чанактың кожондый чыкыртын,
Ак-кийиктин көзиндий,
Сенин жаан көзинди,
Узун кирбиктерлү көзинди,
База ундып болбойдым...
Жас жажарып келерде,
Тоштор күзүрөп түжерде,
Теңиске суулар мендеерде,
Сенен айрылып ырагам.
Содойгон үч ол тура
Сомы жоголып арт калган.
Сүүжинин сөстөрүн,
Эригип турар тужунда
Кожондогон кожонун,
Эрелгендү сөстөрүн
Озо баштап билбегем,
Тоштор болор деп бодогом.
Же жылдар там ла
Ыраарда,
Чек өскө талада,
Жүрегимнин түбине

Ол сөстөрүн томуга,
Ол тоштор кайылып,
Жылузыла кайкатты.
Москва жуугында
Турамда,
Кызарган оттын жанында,
Уулымнын кичү уулына,
Ойнойло, айылына жанарда.
Чөрчөктөр айдып отурым,
Ыраак түндүк таланын,

Соок, карлу таланын
Чөрчөгүн айдып отурым.
Кызыл чокторды айкап,
Откөн өйлөрдү сананып,
Тымыкта араай унчуктым:
— Айдары жок сооктордо
Анда сөстөр дө тонуп жат.
Тоштор болуп көгөрүп,
Кейде озор артып жат.

Түндүк Атлантикада

Мен ойто ло
Түндүк Атлантикада,
Көс жетпес ыраактарда,
Көө куйакту улустый,
Балыкчылар ортозында,
Ончо жанынан согуп турган
Тенистин салкынында.
Анда ару кар
Көзүктөргө Jede берген,
Казыктарда шүүндерди
Кар база бүркеп ийген.
Эртен тура үренчиктер
Школына баргылайт.
Олорды булунг кечире
Катер апарат.
Анда агаш жарганынын
Шуулажы угулат.

Анда ак-кийиктер
Ак жалаңдарды ашкылайт.
Анда талайчылар
Оскө жерден келген керектерден
Сыра ичкилейт.
Анда балыкка жытанат,
Анда жалакай кыстар
Көөркиинин
Кийининен
Эрке чаңкыр көстөриле
Узак көргилейт.
Анда
Карлу Мурманда
Соок ло жотконду айларда
Печкеде одын күзүрөп,
Жалбыштанып күйгенде.
Тегин ле айткан сөстөр
Ойгор сөстөрдий билдирет.

Тенисти уйлар кечкилейт

Оны көргөн улус бар.
Керек болзо, айдып берерим.
Командордо
Эгирде
Туманда
Жалаңнан келген
Уүрлү уйлар
Тымык тенисти

Кечип баргандар.
Тагла тенгис жабызаарда,
Мында кургак болгон дежет.
Je эмди толкулар анданат,
Уйлар жалтанбай ичкери барат.
Саамчыган эмчектери салактап
Баштарын бийик көдүрүп,
Толкуларды жара табарат.

Јуртта ўй улустар
Чеден јанында
Уйларын сагылайт.
Каруулчык маяктаң
Одын јарыдат.
Балыкчылардың балдары,
Чакпындарга удура јүгүрип.
Уйларын адап
Кыйгырат...
Ак-јарыктын ўстүнде
Јууда
Албаты көп өлгөн.

Бурузы јок улустар
Тенгис те тўбине көп чөнгөн.
Је өштөштү
Јуулар болгончо,
Тенгисте керептер күйгенче,
Тенгисти уйлар
Кеч жүрзин,
Јылу
Ару сўдине
Эмчектери тынгыскып,
Тенгисти уйлар
Кеч жүрзин.

Алтай тилге Аржан АДАРОВ
көчүргөн.

(1919-19)

Чанкыр ӱзӱктин кызы

(куучын)

Чынынча айткажын, ол ӱзӱк сыраңай да чанкыр эмес. Ыраагынан кӱрзӱ, карын борорып калган немедий. Алтайдын ичинде туйук кара ар-калу шак мындый ӱзӱктӱр кӱп эмей. Је бу ӱзӱктӱ јаткан бир кыстын јӱрӱми керегинде угала, сагыжымда ол ӱзӱкти чанкырајта јурап, јӱзӱн-јӱӱр јайгы чечектерле кееркедип ијдим ошкош.

...Мен бу койчы болуп иштееримде, јаанамнын јаантайын ла сураганы мындый болгон:

— Койлорыг кандый? Табыш јок туру ба? Малды кичеесе ле, јакшы.

Јажырбай айтса, јаантайын ла мындый сурак мени кыјырантыдып, туура ијде салар болды. Је бир катап, койлордын сыраңай ла метилдеп тӱрӱп турган ӱйинде, болгон учуралды мен јаанама бойым келип куучындадым. Мыны куучындабас аргам јок болгон. Андый куучындар айдарга јаанам бойы да сӱӱйтен. Канча балдары ӱлӱп, кӱп шыра кӱргӱнине бе, кандый — јаанам андый ла јажуун куучындар укканда, сени кӱстӱриле сыймап отургандый билдирет. Ол бойы јажык, тудунып болбозы учун кезикте јашкајактып калган кӱстӱрин эски јенгиле арчып, јымжак карган колдоры тыркыража беретен. Учунда ла, артай берген кӱстӱринен чыгып албай, сызылып, кыйналып клееткен јажын кӱргӱс-песке, нени де эдеечи кижии болуп, кайа бурылала, јакаратан:

— Кату да керек эткен кижии болзын... Је кандый ла кижини — ја-мандабай, каралабай карамдап јӱр, балам.

Кече-башкӱн бир койло болгон учурал керегинде мен эмди куучындаарымда, јаанам мени алдындагызындый ла кӱзиле сыймай берер деп бодогом. Јок, јаанамнын артай берген кӱзинен андый сӱртӱмел меге јапшынбады. «Јаанамнын јажыла кожо јӱреги де сооп брааткан» — деп санандым.

— Бир кой тӱрӱйлӱ, курааны курулып, толголып ӱлӱ берди. Балазак кой ине. Онын маарап, аалап турганын! Онон тӱш киреде бир кой тӱрӱйлӱ, балазын керексибей база берди. Мындый ӱйдӱ койчылар узак сананбайтан эмей. ӱлӱн кураанды сойо тартала, јаш терезиле тирӱ

кураанды жаап ийерде, байагы өлгөн кураанның энези балазын жалап, оны коптолоп турганын не дейзеер! Балазы кийининде артып калар болзо, кайра мантап келеле, эчидип алган браадар. Ол андый немени тууразынаң көрзөң, балазын јединип алгадый јаңыс ла кол бүтпеген деп сананарың.

...Је оныла божободы. Эки конгон кийининде бис оның терезин алып салдыс.

Куучынның учын јаанам јетире укпады ошкош. Оның сыкыйтып алган көзи нени де эске алынып, јумулып браадыры. Бу ла ок өйдө меге бурылып, айтты:

— Карын андый немени көрүп, сананып жүргениң јакшы, балам.

— Акыр, өгөөң, ол ак јаң тужунда јок по? Бистин айылдың јанында јадаачы кысты билеринг ине — деп, јаанам бойының сурагыла чайлап отурган таадамды да ајагын тургустырып, эрин сагалын сыймада сандырып ийди.

— Кыс болот по, келин јок по... Эйе, ол түймееннинг алдында.

— Је келин де болзо, ол меге кыс ла баладый билдирип јат... Э-э чаалда, бараксанды... Малда не болзын, бир-эки күннинг бажында чөкөнип калар.

...Эмди ол ундылып барарда, билдирбей јат. О-о, јайло-о, андый немени көрбөргө күч болбозын ба!

Ол ло сениң кой кабырып турганынның арјанда сас јадыры не, је бот бис оның јанында турганыс. Ол јыл јайлубыска көчүп барарыста, удаган јокто туку Короты ичинен бир Умзуун деп уул көчүп келди. Оның үйи... јок үйи де, эмеени де деерге јарабас. Андый сөстөр кату. Бу сөстөрдү ол көөркийге јапшыарга кандый да карам. Умзуунның ол эжи кандый чомо-о көөркий эди. Ады Байың болгон.

Көөркийлерди бу Алтайга не экелгенин кайдаң көрөйин. Је ол ло болды. Бистин айылдың алты јанына јуртын төзөйлө, јаткылай ла берди.

Экүннің бой-бойына нагын, эптүзин не дейзин. Ого көрө бу өгөөң аркырап чыгар ине. Эмди ле јобожып, артап барды...

Олордың айылының ичине кирип барзан, ару, серүүн. Аланчыктардагы чечектерди улай ла солып турар. Бирүзи эр јанында, бирүзи эпши јанында чай аскылап алган, бой-бойы дөөн суркурада көрүжип, чайлагылап отурар. Эжи уй саап јатса, Умзуун јанында јабыланып алган, агаштың бажыла јерге та нени де чийип, куучындажып отурар. Байың сабатты мынаар ла тургусса, Умзуун сүттү сабатты капшай ла айылына кийдирер. Андап та браатса, көрзөң, Байың ол тискининен јөмөжип тудунып алган, јап-јаш эжине, байла, качан ойто келеринг айса конорың ба деп сурайтан болор. Учында, туку јорто берген эжине: «Чайды азың койорым» — деер. Ол анайып уза-ак үйдежип артканын тууразынаң көрзөң, «Ба-таа, бу кижиде андый кара узун тулун болзо» — деп күйүнип турарың. Бир катап ол айылы дөөн кирерде, кийининен бардым. Не деп? Орынга көңкөрө түжүп калган, ыйлап јат. «Бу кайттың? Кем-кем кыйа көрди эмеш пе, Байың?» Бир де үн јок. Мен бойым да кородой бердим: «Көрөрдө лө јараш, јалтырууш турбай. Көрзөбөр, оның кедерин, өчөжин». Оныла не болуп турганын кайдаң көрөйин. Көөркийди... —

деп, јаанам бу өйдө меге көрүп, айтты: — Бот онын учун кижиге жаман эдерден болгой, жаман жананбас та керек...

— Же ол ло болды. Сыранай неме билбедим. Мен эмди сегизенге жууктай бердим. Же андый эптү-жөптү балдарга туштабадым. Жаныс сабаттуу суу экелгилеп жатканын көрзөң, чек балдар ла балдар ине.

Мен уй саап жадар болзом, Байын келип, уйымды тырмап, нени-нени куучындаар. Эмезе: «Акыр, Күжей, мен саайын» — деп сабадымды блаап алар.

Бир күн эртен тура, айла бу өгөөн та кажы барган, бистинг айылга Умзуун кирип келген туру. (Олор экилези ле мени «Күжей» дейтен).

— Күжей, слерди Байын чүрче ле келип барзын дейт.

Сүтти кайнадып койоло, барзам, Байын орында жатты.

— Же не керек болгон, Байын?

— Күжей, менин бажым чыккан ошкош. Тудуп көрзөөр дө.

Тудуп билбес те болзом, же анаң-мынан сыймап, арчуулла жырс ла танып береле, сурадым:

— Бу бажынг кайткан?

Умзуун төмөн көрөлө, та нени де айдарга турарда, туку орында жаткан Байын:

— Кече экү одындап жүргенис не. Умзуун кургак будакты чалмадайла, тартып жадарда, мен онын алдында та не тургам, «торс» ло эткен эди, бош сагым энделе бертир... Бажымды Күжейим тутса, жазылып калбай — деди.

Көөркий анайып айдала, албаданып ла күлүмзиренип жатты... Чындап та, байагы Байынгом беш-алты конгон кийининде ол ло алдындагы бойы — ойногон-каткырган — айылында иштенип жүрү.

Онын кийининде база удабады. Канча күннинг туркунына ол айылдын эжиги сомоку, уйы бозузыла кожо салып жүрер болды. Бир күн бозом энгирде Умзуун бистинг айылга кирип келди.

— Слер Байынды көрдөөр эмеш пе? — деп сурайт.

— Жок — дедим.

Онон отуруп жүреле, айтты:

— Ончозы мененг ле болды ошкош. Ол бир бажы да бузулып турарда... мен сокком не. Чегенге көөп калган уур бышкыла... Ол ло тужунда «Жүре беретем» — деген эмей. «Түңгей ле бу бойым артыазым» — деер. Же ол ло сагыжыла жүре берген эмтир. Слер бистинг бого до көчүп келгенисти кайкаган болбойоор. Жарлыкка барарыста, жер солызын деген. Же түңгей ле кубулта болбоды. Нени айдып отурганымды ондоп турзар ине.

Мен нени де билбес кижиге «билбезим» ле дедим. Онон ол узак бололо, айтты:

— Бис экү журтаганынан бери үч жыл болды. Мениле түңгей уулдар эки-үч балалу болордо, а бу менде... Бастыра керек онон ло болды. Мен оныла сүреен кату болгон эмтирим. Байын туку бооро айдып туратан: «Мен кажы бир жерге жүреле, бала таап алзам, сенин бу жаантайын ла кырмалайтанын буру болбос по, көөркий? Мынайда ла мен дөөн сүркурада көрүп, «көөркий» деп отура, учында көзи жашкайактып ачына беретен... Мен эмди он күнге улай бедредим. Ичимде ширт эдип, бу

төргиндеги кайын-талдарды да тоолоп бастым. Кем билер кижини... Изүү тарыйына неге ле урнугып калар.

...Оноң ол ло болуп, бис кыштубыска көчө бердис. Ол кыжын кыштап, ойто жас, жай келерде, жайлубыска келеристе, бытыргы Умзуун ол ло болчок жапажында эмитир. Кижини тен жерликшип калган не. Онын коо кара саалынын, чачынын өскөнүн не деп айдар, жаңыс ла тижини кажаңдап, көзүн жалтылдаар. Көрөргө кандый да коркумчылу. Та ла жоктоң өскө сөс укпазын. Бир-эки күн айылына конзо, беш-алты күн табылбай калар. Оноң ол болуп күс бажы эбирилип, «эмеең жай» кирерде, бу Коротыда жаткан таайым айылдап келди. Таайым куучун ортозында: «Жаш балалу келин сеге эзен айттырып жат» — деди. Тургуза ла Умзуунга келдим. Чаалто-о, алдындагы айылдын ичин деер бе! Кубал базып, онуп калбай база. Мени көрөлө, Умзуун сүүнө берди ошкош.

— О, о, Күжей! Же отураар ла, Күжей. Көрзөбү, эмди бир жыл болды. Табыш та жок — шык. Же бир сананзам: «Барып жадым» — деп кемге де айтпаан, айдарда, ол ойто келерине иженеле, айтпаан болор... Мере бу айыл-журт, уй-кой керек деп пе? Байынды ла жаңыс сакып жадым. Эмди анайып жүрөп болзом, сананарым: «Карын, жедип келди не». Келзем, айыл ол ло бойы — соок. Эмди ол эткен буруумды алынзам да, кемге керек эди. Же тен өчүн алып, жамандайла, барза кайдар. Жакшы ла болгону...

Мен отурала, таайымнын байагы куучынын жетире айткалагымда ла, Умзуун та канайып чыкты болбогой. Эр кижини эки колыла жүзүн жаба гудуп, мыжылдап отурганын айдарга да эби жок... Уч күн жүрөп, Байындын барып экелди. Байындын чын ла жетини бе, сегис пе айлу бир кышту эмитир.

Же оныла ла божободы. Күс бажы эбирилип, сары бүр жык ла тура берди. Ол тужунда ак жаңын. Албаты дейтен неме эчиреп, үйгөн-куйушкандары шыңкырап, бу Алтайдын сындарына чыгып, мүргүйгилеер. Кожон-комут дейтен неме бу:

Санагайжын, шыкпайтан
Сары байтал сүдүн бар.
Сары бүрдө мүргүйтөн
Сары чечек Алтай бар.
Күүнзегейжин, шыкпайтан
Күрөң байгал сүдүн бар.
Күс бажында мүргүйтөн
Күрөң чечек Алтай бар.

Улустар келип, барып ла турды. Бир күн эниргери Байын-эш төбөн бастым. Байындын бойы айылынын ары жанында такпай терип жүрү. Барган да немес: удабас уйлар келер, бозу жок, Байындын көрдүн эмеш пе деп санангам. Байын удурга базып келеделе, ийним ажыра көрөт ошкош. Анайып, төрт пө, беш пе алтам болор. Мере жедип-жетпей жүрөп, байагы терип алган такпайын колынан түжө берди. Бойун десе эки колын мелт ле салып, тоңуп калды. Бу кайтты деп, кайа көрзөм, беш пе, алты ба жашту болгодый бала өңөрүп алган, бир үй кижини бистини айылда түжүп

јат. Байагы үй кижі балазын јединип алала, бис экү дөөн басты. Јакшы-
эш те сурабай, Байың дөөн болды:

— Бу сен бе, Байың?

Бир де каруу јок.

— Байың, балам, сен кайттын?

Байың ол ло тонтуп калган бойы.

...Оноң эки-үч конгон кийининде ол үй кижі меге јартап турбай..
Байың ол айылга бир јылга шыдар јүрген эмтир. Ол үй кижининг өгөөни
аракыдан баш албас, јудуп алза, эдүнинг эдүзи — соғужар, мылтык-
бычак алар.

Бир катап јайгыда айдын түнде база ла јудуп алган, кыйгырып-
кышкырып клееткен. Байагы үй кижі Байыңга айткан эмтир: «Баланы
јазап оройло, умчызын-эжин белетеп ал. Керде-марда јуулашкадый
болзо, сен мынан кач. Қийининен ол түней ле сүрүшпес. Је менле јуу-
лашкадый болзо, меге качарга јенил болор...» Ол күн өбөгөни јуулаш-
кан эмтир. «Баламды бер, бер дейдим, тербезен!» — деп отту турунла
айылдан сүргенче чыга конгон. Байың айылдың эжигинде јаткан үй
ажыра јада берерде, эзирик кижі көндүре јүгүрип, сала берген дейт.
Оноң ло Байың туруп алала, баланы ыйладып, ағаштын ортозы дөси
элбендеп јүгүрген. Ол ло күннен ала бүгүнге јетире Байың да, балам да
табылбай калган деди.

...Је бот ол келин мүргүүрге де, бажырарга да эмес, балазын бедреп
јүрген эмтир. Бис үчүлебис, чындап, ол беш јашту уулы айылга кожо
кирди. Байагы уулчак үйде энмектеп јүрген баланы көрүп ле ийеле,
энезине:

— Эне, сен төгүне ле канча өйгө ыйлаган. Бистин Байдаш бу... Бери
кел, экем.

Байагы уулчак баланы барып алгалакта ла, Байың казыр андый
чурап барып, озо ала койды. Уулчактын сыйынына сунган колы кейде
база тонтуп калды. Уулчактын «Бу слер канайып тураар?»—дегендий,
бурузы јок көрүжине чыдажып болбоды ошкош. Байың эки баланы ок-
шоп-окшоп, јанымда турган келиннин төжине јыгыла берди. Јүүлгекси-
рей берген кижини көрөргө дө коржушту болбозын ба.

— О кудай! Бу мен кайткам? Не, је не болор! Не? Байдаш мениң
балам деп, Умзуунды төгүндеп салгам. Көөркийге мен кажы көзимле
көрөрим... Көөркийди мен канча кире кыйнаарым, канча кире төгүндее-
рим. О кудай, нени эдейин! Энем дейин, энем дейин, слер мени кураан
чылап мааратпай, кулун чылап киштетпей — килезеер! Байдашты мен
слерге јаан этире, јараш-јараш этире чыдадала, соңында айылдаткан ай-
ас апарып берерим. «Је» дезеер, энейим?.. Умзуун андап барган. Удабас
ла келер. Је капшай «је» дезеер!

Келин јаңыс ла «јок» деп бажын јайкаган. Байың ойто ло бажын
атпактай тудуп:

— Күјей, је слер не унчукпайдаар? Болушсаар. Күјей, көрзөөр, ба-
ланы апарып јат... Акыраар, ол түней ле слердин. Блааган кептү апар-
базаар. Байдажымды мен калганчы катап көрүп алайын, окшойын
Байдажымды. Байдажымды бот мынайда, мынайда, мынайда окшойын.

Мен бу жарыкка жүреле, «балам!» деп айтпаска ненин кыйынын эткем? Жер солызын деген, жер солыганыс — кайда ол чын? Кайда ол билгир! Төгүн, төгүн, төгүн! Мен бу чыккан күниме, чыккан жериме каргап, түкүрүп саларым... Жер солызын деген, солуйтан ой келди.

Байадан ла бери кыйгырып-кышкырып турган Байын, ойто ордына кирип, орынынын үстүнө барып отура берди. Же карын өкпөзү өчкөн деп санандым. Көөркийди ол күн каруулдазам кайдат...

Ол ло бозом кирип турарда, бу ла жаныста төргинде мылтык атты. Онон ачу-корон кыйгы угулды. Көрзөм, Умзуун актан жебечен жүгүрүп клеедири. Jedip келзе, эрдинде тен бир де кан жок — ач куу тартылып калган.

— Бу сен кайттын? — дедим.

— Күжей, мен адынып койдым — деди.

Чындап та, көрзөм, курлаазынан ла төмөн эки буды дөөн аккан канды айдарга да болбос. База та нени де айдарга, ус сабарыла төргин дөөн көргүзөт:

— Байын анда... чеденде буунып салган. Күжей, а, Күжей? Суу... эм... эм айла канайып тургам. Бир де коркумчылу неме жок эмтир. Күүнге жеткен... Жаңыс жерге... бис экүни жаңыс жерге... Күжей. Суу!.. Жок, суу керек жок.

Анайып ла турала, энирде ол уул божой берди... А Байынды база ол ло энирде экелдис. Барар болзо, кижини де буунгадый жер эмес. Төргинге сүстүрө поскойтон барган. Сырангай ла учында андый бийик айры мөш казыктар бар. Бир казыгына арчуулын илип салган, а бир жанында бойы. О, адам ла көрзин оны! Узун мызылдууш чачы бош жандырап, уймашталып калган. Эки качары дөөн жолдолгон жаш кургабаан да... Жалтырап жат не... Же удаган эмес.

Эртенгизинде јунуп, тарап, чектеп койдыс. Тын жок коштой јаткылаганына да эмес, а јап-јаш болгондорына кижинин ичи ачыыр. «Эмди омор јангыс сабатту суу да экелгилебес, айылынын эжигине уј саатылап куучындашпас та» — деп, оморды көрүп жүрген кижиге сананарга күч болгон. Бир кезек карган эмеендер омор экүни көрүп болбой, мыжылдашылап, чык жок көстөрин кызарта јышкылап отуратан.

...Бот онын учун, балам, удабас сен де албаты-јонго чыгып, эш-нөкөрлү болзон, качан да: јакшы да, јаман да ой келишсин, је јангыс ла нак болыгар.

Ол эки баланын сөөгн төргиннин күнчыгыжында, тыттын төзинде. Айла, бу башјыл жүрзем, ол тытты јалкын бош сайа согуп салган турбай кайтты.

Александра САРУЕВА

Үйрө-желелер

Жарланышту эрте јас,
Кардан караган күүк-таман.
Јерине келген турна, кас,
Бүрчүктери тостойгон казылган.
Кару эје-желелер,
А, јакшынак слерге — кожон.
О, јиит, эрке үүрелер,
Јаш тужаар — кожон.
Слердин адаардан мен айдып,
Алтай магын јайыжайын.
Јүрегеерден слердин мен айдып,
Күүн-күчигер јурайын.
Меге мак та керек јок,
Агару керек — албатым.
Меге јоојо до керек јок,
Јүректе — сүүген төрөлим.
Јеткил сөстөр табылза,
Күүнеер чике коолойын.
Терен санаар айдылза,
Күүн-санаар күнге јетирейин.
Санаарга кирет пе, үүрелер,
Калапту јууда јүрүмеер?
Санаарга кирет пе, энелер,
Сарнаалу кожондо үнигер?
Јууның калапту торгулы,
Јууда омок јүрегеер?!
Јаланда аштын толкузы,
Јалтанбас иште јүрүмеер?!
Келер јенүнинг ол күни

Малчылар кожонгында угулатан.
Агару јууда фронтовик күүни
Кыстар үнинде угулатан.
Фронтто солдаттардый уйку јок,
Јууга омок иштегенеер.
Каруулда солдаттый уйку јок,
Мал-ажаар өскүргенеер.
Слерле, најылар, мен кожо
Јакшынак јолдор көп өткөм.
Улу иште де, калапту отто до
Омогоор, сыйындар, мен көргөм.
Эм канады элебес јылдыстарыс
Ыраакта өйлөрдү јарытты.
Эм күн јаркынду мааныларыс
Келер ырыска баштады.
Эм јүрүмге согулган јүрегим
Улу јол төрөлиме күүнзейт!
Ишке согулган јүрегим
Ырыс үүрелерге күүнзейт.
Бүрленген јастын јаркыны
Јаштар сүүжин јалбыратты.
Улу көчкөлөр куучыны
Ар-бүткенди ойгосты.
О, агару Россия, төрөлим,
Эмди айга-күнге сен јеттин.
Ойгор көрөдин, орооным,
«Коммунизм тудулар!» — сен
дейдин.
1965 ј. апрель.

• • •

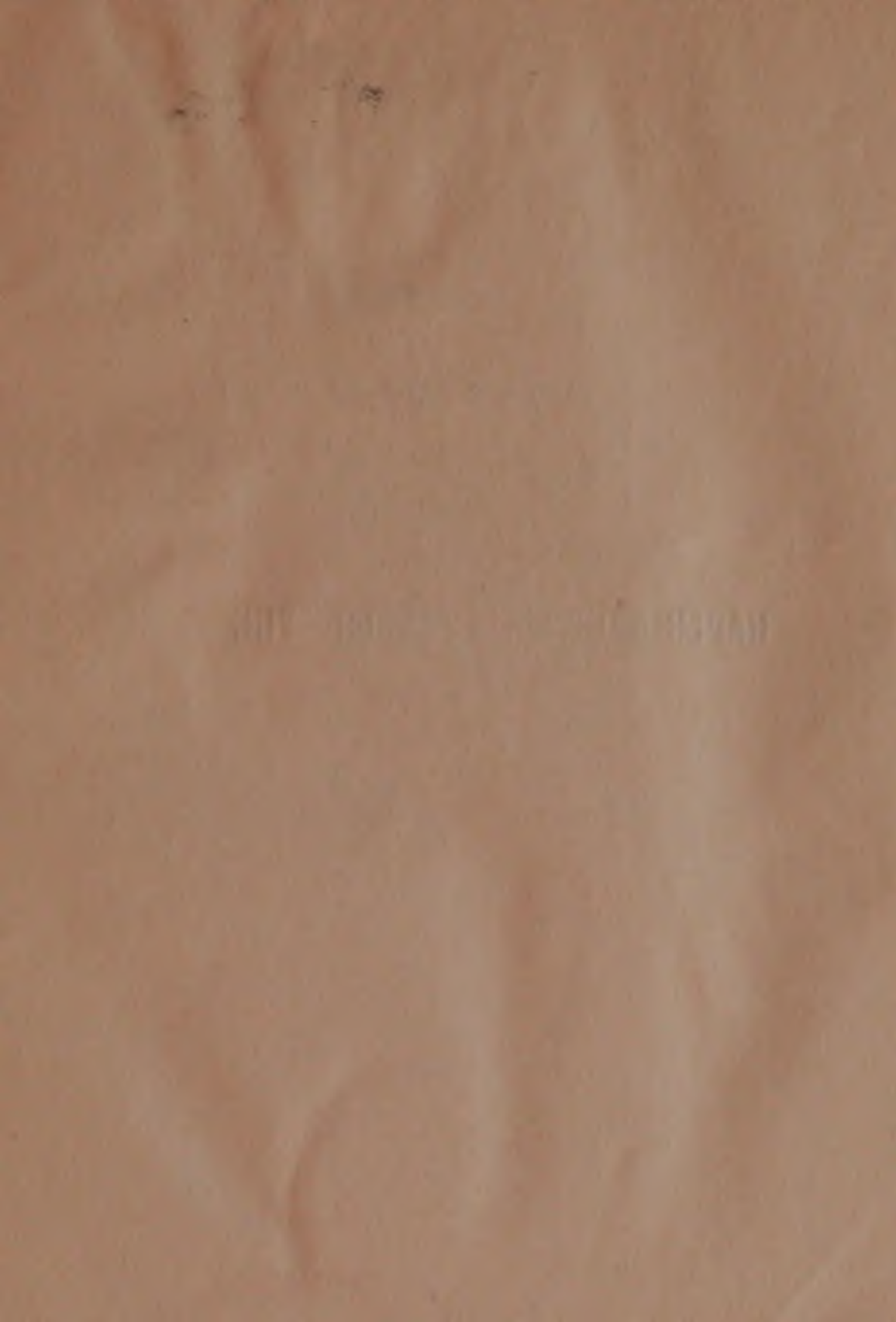
Јажангла јаранган көк кырлан јадыры.
Колхозтын малы анда, одордо.
Тракторлор күүлеген элбек јалан көрүнөт,
Омок тракторист те анда — солокто.
Ол элбек алтай чөлимнин
Эрјине ажына сақырымдар ээлет.
Келер коммуналу төрөлинин
Јаркынду күнине калыктар келет;
Јайымнын үренин јерине апарып,
Олор јайымнын агажын өскүрөт.
Ороонымнын јакшы күүнин апарып,
Чактарга најылыктын күнин өткүрөт.
Јайымнын агажынын койу јиилегин
Уўре-јелелерим кожонду јууп јат.
Иштенкей албаты бнлзин:
«Тамзыктаар!» — дежип кичееп јат.
Уўрелеримнин ижне мен туружып,
Улгерлер тизип берерим.
Күн-јиилектен анда јуужып,
Күнгүреген кожоно чөйөрим.
Кеен сынду бу алтайымнын
Кеберине ол кожонг келишсин.
Менин омок ороонымнын
Коо ижине ол келишсин.

С. СУРАЗАКОВ

Кышкы јолдо

Јол узун. Соок јайылган...
Мени бу јол сүүндирет!
Көбөлөк кардый айланган
Санаалар меге эбелет.
Агаштар коштой шуулажат,
Кышкы кожоңы јайылат.
Төжимде жүрегим коолойт,
Топшуурдын кылындый согулат.
Јеереним јелет ичкери,
Мени ыраак апарып.
Салкын јанымда бијелейт,
Күчим ченеерге сананып.
Је салкынак токтогон,
Меге чаптык этпеген.
Керек неде дегежин —
Көксимде кожоң чүмделген.

КАРЫНДАШТЫК ТУВАНЫҢ ҰНИ

Степан САРЫГ-ООЛ

Ленинниң кўни

Шуурган журтымды жайрадар эди,
Соок жылуны жеңдеер эди,
Сен үстүсте чыкпаган болзон,
Качан да өчпөс мениң кўним.

Жаркынду кўн, улусты сўўдин,
Бистин жүректерис жылу жылыттың.
Канайып сени бис мактабас,
Эне-ададан күчтү кўним!

Кайда ла болзом: үйде, садта
Эмезе Улуг-Кем толкузында,
Мениң түгенбес ырызыма,
Сен айрылбай, чалыйдын, кўним.

Көзнөк өткүре меге киредин,
Ойгор жаркынын чике ийедин.
Жүрегим жарып, айылым ичинде
Ойын-жыргал башталат, кўним.

Оны тўн токтодып болбос,
Кыш оны жеңдеп болбос.
Бисти кандый да карангуй тутпас,
Не дезе—ол Ленинниң кўни!

Мен—Совет Союзтын гражданини

Тываның шонкордый жайым кожонгын
Оштү де, наҗы да—ончозы уксын.
Керектериске оморкоп, ичкери барадыс,
Баштап ла баштарыс өрө көдүрдис.

Канча чактар карануйда жүргенис,
Кату жүктүктөн кыйыннан айрылдыс.
Жарлап омок айдадым эmdi:
«Мен—Совет Союзтын гражданини!»
Күндү ороон—ол улу орооныс,
Бүзулбас, жайрадылбас төрөлис.
Оштү коркыдузы бисти коркытпайт,
Биске амыр керек, жуу амадатпайт.
Совет законыс—бистин куйагыс,
Бу право меге — агару ырыс.
Кайа-таштардый бек бирликте,
Партияга баштадып, барадыс чике.
Оныла кожо учарыс бийикке,
Ашпас жаркынду күнге жетире.
Кожондоп турум бу мүркүт учушты,
Менең ырысту кем кожончы?

Кайадан да бек

(КУУЧЫН)

Шак бу комнатада олар үчү жаткан. јобош, кемзинчек Михаил Хертек, кунугып билбес, тили чечен москвич Вася Белов ло Казаньнан келген Хамед Абдулов.

Баштап тарый озор бой-бойлорына јуукташпай, ыраак тудунгылап турган. Эңирлер сайын бир-эки ле сөслө эрмектежип ийер, онон ары куучын көндүкпес. Кажызы ла бойынын ижин бүдүре берер. Је онон уулдардын бой-бойыла јууктажып, эрмектежерин Вася Белов баштады. Ол уулдардан оны-мыны сурап ийер, эмезе киного, эмезе спортплощадкага баралыктар деп кычырар. Је анайып јүргенче, уулдар үренишкилеп, бой-бойлорын јакшы билер боло бердилер, билдирбезинен јууктажып, најылажа бердилер. А Михаил Хертековло болгон учуралдын кийининде озор бой-бойлорынан чек айрылышпас боло бердилер.

Михаил Хертеков ол эки уулдый ачык-јарык эмес болгон. Мында кайкаар неме јок болгон. Бого ол ыраакта кырларда турган аалдан келген, анда 84 јашту таадазы Чылбакла, јааназыла кожо јаткан. Качан үренер ой једип келерде, каргандар Михаилди, балазынын балазын, школго райононын ла јурт Советтин албанына чыдабай, бергендер. Михаил интернатта јадып, сегис классты божодоло, карган таадазына ла јааназына болужарга ойто айылына јанып келди.

Уренчиктер чуркуражып турар табышту школдын кийининде, районнын төс јеринде көргөн-уккан солун не-немелердин кийининде өскөн јерине ойто келерде, мында кандый да кунукчылду, шык ла эдип калган болды.

Таадазы дезе оны уткып, мынайда айтты:

—Јанып келгенин јакшы, уулым. Өскөн-чыккан јеринге амыр-энчү јанып келгенин учун барып кудайга бажырадым.

Хертек оны кайкап уккан, је таадазын, карый берген кижини, ачын-дырбаска, оны токтотподы. Таадазы дезе «тайганын ээзине» эртен-эңир бажырып, сүт чачатан, арчын өртөйтөн, онын јараш јыдына кижининг бажы билер-билбес айлана беретен.

«Тайганын ээзин» мекелебей, оны чын ла тооп, көдүрүп бажырып турганына тайганын ээзи бүтсин деп, акту жүрегинен бажырап керек. Ол тууны-сууны өткүрө көрүп, өткүрө угуп жат.

Бир катап Чылбак өбөгөн балазынын балазын бойыла кожо алып, Ак-Тобрак деп кырга барды. От салар петкези жарылган, анайдарда ол кырдан барып той балкаш экелеле, печке шыбаар керек болгон. Кырдын эдегине жеделе, Чылбак өбөгөн кичинек чырбагал сындырып алаала, бойыла кожо экелген сүтке оны сугуп, төрт тала жаар чачып, мынайда алкап турды:

—Баспас жерине басканым учун, амырын сенин түйметкеким учун ачынба деп сурап турум. Болужың меге жетир. Ар-бүткенин сенин бай, акту жүрегин сенин быйанду. Алкыжым сеге жетсин, байлык бүткен жөбжөннөн бир эмеш бериш деп сурап турум.

Бу сөстөрдү айдып, өбөгөн сүттөн бир эмеш жерге уруп ийди, ошон бойы амзады, уулчагына амзатты. Онын ла кийининде таарына он киллограмм кирези асбест (ак өңдү той балкаш) уруп алды.

Ыраактагы кырлардын ортозында турган аалда жүрөргө сүрекей кунукчылду болгон. Михаил бичик те деп немени ундыган, радионун да үни угулбас болды, кино до көрбөгөнүнөн бери удаган. Төмөн, айылдар жаар, жоннын ортозына барып жатса кайдар деп, ол таадазына канча катап айдарга ченешкен, же таадазынын ол керегинде угар да күүнү жок болгон.

Анайып турганча кандый да таныш эмес улус келип, ол жаан туунын агару жерлерин бир де жалтанчы жогынан анан-мынан казар боло берди. Ошон кандый да жаан-жаан бычакту, аткак тиштү сан башкары машиналар келип, байагы туунун агаш-тажин коскоро казып тура берди. Тайганын ээзи чугулданала, бу кудайы жок улуска түжүргөн түбөги Чылбак өбөгөнгө база табарбазын деп, ол кудайга күнүн ле бажырып турган. Бу өйдө өбөгөн эрмек-сөс айтпас, унчукпас та, түнде дезе амыр уйуктабас, ары-бери аңданып, таң ажар боло берген. Туунын-суунын ээзи атыйланып чыкса, жакшы болбос деп, ол сананып туратан. Же ошон бу жерден качып, Ак деп суунын бажына, амыр-энчү жерге, көчөр деп шүүнди.

Хертекке дезе анда алдындагызынан кунукчылду боло берген. Ол улузы көп, ойын-жыргалду, жаңы жүрүм жүрөргө тартылып турган. Мында не бар деер? Айландыра жаңыс ла жык эткен бүрүңкий тайга. Михаил дезе бойыла жажыт жашөскүримнин ортозында жүрөргө, бадышпай турган жиит күчин тузалу керекке берерге турган.

— Слер табыш-тал жок тайга-таш ортозында өскөнөөр, ого темигип калганаар, оны сүйү жадыпар — деп, ол таадазына айдып турган. — Мен дезе улузы көп жерде жүрөргө, жаңы жүрүм көрөргө жадым. Керек дезе айду да жаңыскан узак жүрүп болбос ине.

Бу куучын болуп турарда, Чылбак кайда да ыраактагы кырлардан көс албай отурды.

Ошон мынайда айтты:

—Кату эрмек айтпа. Мында да жүрүм бар. Оны туулар, тайга, суулар көрүп жат. Оны жаңыс сен билбей жадын, Токтунын ээзин ачындырып жадын.

Je бир катап Хертекке районнын төс жерине барып келерге келишкен; азык-түлүк барып садып алар керек болгон. Михаилди үйдежиپ тура, таадазы мынайда айткан:

— Ол Ак-Тобракта не болуп турганын көрүп кел. Жазап көрөйүң. Кандый бир кату түбек болуп калган болбозун.

Михаил таадазынын жакарузын угуп, Ак-Тобракта не болуп турганын «угуп-көрүп» келген, керек десе стройкада иштеер болуп эрмектежиپ алган.

Чылбак ол келтегейинин угала, бир-эки күн кирези чек неме айтпай, жеби соок жүрди. Je оного мынайда айтты:

— Анайдарда, бисти, карган улусты, чачып ийерге санандың ба?

— Ненин учун чачып ийерге санандың ба деп айдып жадыгар? Бис ончобыс кожо барарыс. Анда токунап, жаңы жадын жадарыс.

Чылбак уулы жаар кылчас эди көрөлө:

— Анайда качан да болбос!—деп кату айтты.

Хертек оны эбиле-жөбиле де сураган, катуланып та айткан. Je эш неме болбоды. Обдөн колын жагып ийеле, айылдан чыгып, колын жүктөнүп алала, агааш аразы жаар база берди. Онын басып баратканын көргөндө, «тайганын ээзиле» барып жөптөжип көрөр деген немедий болгон.

Бара-түбинде таадазы, байла, жөпсинер деп сананала, Хертек ншке атана берди.

Тал-табыжы үзүгү жок кайнап жаар стройка, ороонун бастыра жерлеринин келген чуркуражып жаар жашөскүрим ого жараган. Стройкага келген тарый ол көп эрмек айтпай, унчукпай жүрөтөн, нөкөрлөрүнүн кемзинчен болгон, таадазы ла жааназы жерегинде көп сананып туратан.

Бир күн иштеп жанып келеделе, Хертек бир булка калаш ла арбынду эт садып алала, экелди (эт жогынаң кандый да тува жүрбес эмей).

Этти кайнадып койоло, Хертек орынына барып отура берди. Оного ол көгөлтирим ынаарды өткүрө баштары кырайыжып көрүнүп турган кырлар жаар көрүп отурды. Хамед балыктап барарга шыйдынып, кармак белетеп турган. Вася Белов десе ол экүнинг олудын көрөлө, чөйө тартып, араай сыгырып ийди:

— Бу не олут болор! Слерди көрөргө дө кижинин уйкузы келер. Бирүзи кырлардан көс албай отуарда, экинчизи, карган ат чылап, тумчугын полго сүзүп алган.

Хертек унчукпай өрө турала, кухня жаар чыга берди.

— Хамед, бери уксаң да — деп, Вася мендеп шымыранды.— Сен канайып нени де көрбөй, ондобой жадын? Хертек таадазы ла жааназы учун чек ле санааркап жат. Менде бир шүүлте бар! Эртең балыктап ончобыс кожо атанарыс, жол аяс десе ол карган өчөшкө кирерис. Жараар ба? Жаңыс ла эмди тургуза нени де айтпа.

Суббот күн энирде Вася, 13 №-лү комнатада жаткандар ончозы балыктап кожо барар деп жарлаган аясту айтты. Иштин кийининде уулдар велосипедтерине отуруп, балыктап атандылар. Озо баштап олор кырларда жаңы жазаган жолло баргандар. Олорды коштой кош тартар машиналар өдүп, озолоп турган, тракторлор, бульдозерлер күүлөп, тиркиреп бараткандар. Иштеп кокур-каткыла жанып келеткен уулдар, кыстар туштап турган.

Удура соккон салкынга тожин ичкери тудуп алала, велигинде араай жортып бараткан Вася үзүгү жок куучынданып турды:

— Бис Ак бажынын ээзин остоп барып жадыс. Бу чын ла комсомольский балыкташ болор. Же, меге једижигер.

Анайда айдала, ол ичкери учурта берди, онын велосипединин тегелигинде спицалар жагыс ла жалтыркай тегерик болуп көрүнө берди, чамчазы дезе салкынга чек ле кокпойо берди. Нөкөрлөри онын кийининен ары база учуртып ийдилер. Онон олор јаан ажуда токтоп, айландыра ајыктадылар. Эбиреде јык эткен тайга, кырлайып түшкен сындар јатты, түкү өзөктө дезе жалтырап агып јаткан суу көрүнөт. Вася ол сындар јаар көрүп турала, сурады:

— Хертек өбөгөн мынаң ыраак жадып јат па?

— Јирмеге јуук.

— Ого, а биске, јаш улуска ол неме бе? Өбөгөнди барып сөстөп көрөликтер!

— Балыктаары чы? — деп, Хертек араай айтты.

— Кижн балыктаң баалу ине! Бис сеге нөкөр бө, јок по?

Анайдарда, Хертекке де ичкери јорторго келишти.

Чылбак өбөгөн байагы сакубаган айылчыларды чала соок кептү уткыган, је олорло кожо јеени келгенин көрөлө, јымжай берди.

Ышту айылда теренин үстүнде буурайа берген тулукду карган эмеген отурган эмтир. Ол эн учук кадып отурды. Онын көзи јашкайактып турган, ол тиштери түжүп калган бүүлелери кызарыжып каткырып, айылчыларды чегенле күндүлөп турды.

Эңирде ажанып турар тужунда куучынды Вася баштады. Хамедти стройкага јаны ла келген кижн эдип алала, ол ого Ак-Тобракта фабриканы канайда түрген тудуп тургандары керегинде, строительдердин жагы городаы, байагы кыр кандый кеберлү боло бергени керегинде куучындайт. Хертек дезе ончозын өбөгөнгө көчүрип айдып берип турды. Же онызы, бу куучында онын кереги јок деп көргүзерге, кеби соок отурат. А Володя кырларга эмди јаны, јараш жадын-јүрүм келген, ого ончо улус сүүнип јат деп, өбөгөнди ол ок өйдө ачындырып ийбеске, ајарынып, онон ары араай куучындады.

Је өрөкөннин санаазын кубултар аайы јогы көрүнип отурган, ол жагыс ла агару кырдын адын угуп ийеле, бир катап селт эдип калган. Онон ары ол токунап отурып болбоды, өскөртип сурады:

— Же, уулым, сен качан кижн аларын, бисле кожо јадарга ол кижнгле кожо качан келерин?

— Өрөкөн, слер канайып туругар! — деп, Вася чек чочыган аясту айтты. — Бу бойынча Хертек кижн алып болбос, ненин учун дезе, бистин комсомольский тойдын учуры аайынча болзо, тойдо јурттын јааны кыйалта јогынан болотон учурлу. Слер дезе Ак-Тобрак јаар барбаска жадыгар. Анайдарда. Хертек эм тура кижн албай јүретен туру.

— Таада, чын ла андый. Озо баштап слерди анаар көчүрип алар, онын кийининде тойды эдер деп јөптөшкөнис.

Је Чылбак өбөгөн, куучын не керегинде болуп турганын ондобой тургандый, бойына мынайда айтты:

— Печке жарылган, оны жазап аларга той балкаш керек Кырдан барып экелбесе болбос.

— Барбай а-а — деп, Вася сүүне берди. — Бистинг начальник жакшы киж, оного суразаар, ол качан да болзо, канча ла керек, анча берер.

Обсгон кабагын жууруп ийди, же эрмек айтпады. Же бойы десе: «Кандый начальник табылып келди бого? — деп сананган болгодый.— Анда, туунын ээзинин башка, кандый кижиден сурайтан оны. Тууны ээзи берейин десе, берер, бербейин десе, бербес». Онын кийининде энгир туркунына обогон бир де сос айтпады. Энирде десе кырга бажыарга барды

Айылда кондылар. Тышкары жылу да болзо, же айылда соок болгон. чек ле киж калтыражып жадар. От куйуп жатканча, айылда жылу, онын учун Хертек, нокурлори тонбозын деп. эки катап туруп, от салды. Нокурлори десе эртен тура соокко чек ле куранылап калган тургулады. Суунын жарадына барып жунунар тужунда Вася айтты:

— Жок, каргандарды темиккен ле дейле, мындый айалгада артырарга жарабас. Мында озор бурулу эмес, бис бурулу деп бодоп жадым. Кижиге жартап, жазап айдып берзе, ол канайып жылуда отуарга, ару тожокто уйуктаарга, калаш, сахар, колбаса жирге жопсинбес? Бу жадынды бойлоры коруп, ого будуп, билип алгадый эдип, кем де кичееп, озорго чокум жартабаган ине. Озорды Ак-Тобракка барып келгедий эдип, канайда да эптеер керек. Андагы жадынды бойлоры коргилейле, ого буткулээр. Кандый деп бодоп турун, Хертек?

— О-о, таадак айткан сөзинин жана баспас киж.

— Кем жо-ок, ол андый болзо, бис оного турумкай болорыс.

Суу соок болгон, чек ле кижинин сооктори сыстажа берер. Же эртен турагы ару кейде озор ары-бери жугурижип, зарядкадан эдип, эди-канын тенийтип, изий бердилер. Айылдын жанында Чылбак обогон, жандаган жагы аайынча, сутти торт тала жаар чачып, нени де шыбыштанып турды.

Печке шыбаар балкаш аларга, обогонго Ак-Тобрак жаар барып келер жерек болды.

Нокурлор стройкага ойто жанган кийининде обогоннин келерин бир, эки недеде сакыдылар, же эш ле неме жок болды. Чокмчикту болгон. Жагыс ла Вася Белов «обогон бери келбей, кайда барзын» деп сананып турган.

Же бир канча кундер откон бажында стройкада кандый да обогон Михаил Хертекти сурулап бедреп туру дешкен. Уулдар оны укканча да болбогон, обогонди уткып жугургилеген: ол ал-камык машиналардын табыжын, кузуртин жаратпай, ойто атана да берерден маат жок болгон. Таадазын ончозынан озо Хертек бойы тапты. Оркон чындап та адына минип алган, ойто кырлар жаар жортып баратты. Хертек ого жедижип, ойто бурыйла, келгилеп жадарда, Вася Белов удур жугурип жатты. Таадазын Хертек экелип жатканын коруп ийеле, Вася сунип, чек жагыс жерде секирип, бижелей берди:

— Же мен айткан эмес бедим? Кордигер бе, обогон жедип келгенин. Эмди бу журумди ого жазап коргузер керек, бир эмештен жартап, бу журум

чын ла јакшы болгонын ол бойы шўўп, билип алгадый эдип албаданар керек. Тамчы ташты јуңатан дешкен.

Уулдар өбөгөннинг кўчин торт ло чыгаргылады ошкош. Оны городло ары-бери баштап алып јўрдилиер, јангы туткан школды, больницыны. Культураның туразын, фабриканың корпустарын ого көргўстилер. Кырдан город јакшы көрўнип турган. Ыраакта көрўнип турган ак карлу кырларга, Хемчиктинг өзөктө јайа тўшкен јажыл јалангына јаба көргөндө, бу јараш тураларлу јангы город чек ле кижининг көзин сўўндирип турган. Карганның да көзине бу эптў көрўнген болгодый, бу өйгө јетире чала кату тудунып турган өбөгөн кўлўмзиренип ийди. Бу ла ўч-төрт јыл мынанг кайра ээн чөл болгон јерде эмди мындыј јакшынак город тура бергени кайкамчылу неме. А байагы балкашты канайда антара казып турганы Чылбакка чек ајыкту да, ачимчылу да көрўнди. Эскаватордын сускузы кырдың балкажын сузуп турган эмес, чек ле өрөкөннинг јўрегине бадалып тургандый болгон. А бастыра иштеп турган ал-камык машиналардың ээлери — эскаваторшиктер, шоферлор, ишмекчилер — ајыкту неме.

Уулдар јаткан общежитиеге келеле, өбөгөн чала јалтанган ајасту араай базып, комнатыны ајыктап, оның стенелерин чебер сыймайт, комнатыны изў суула јылыдып турган радиаторлорды тудуп көрөт. Је кайыркактаг кандый да кижии тува тилле куучындай бергенин угала, өрөкөн ононг тың кайкады. Анаар чала јалтанчылу көрўп турат.

Баштап тарый өбөгөн отургушка эптежип отуруп болбой турган. јалтырашкан вилкаларды, калбактарды да колго аларга эби јок ло болгодый. Онон Чылбак өбөгөнди уулдар коныгар деерде, је ол чат ла болбоды:

— Јок, тайга јер, ан-куш јўрўп јат, эмегеним дезе јангыскан. Меге атанар керек.

Бу өйдө Вася колында таарлу кирип келди. Ол өбөгөнгө билдирбес јанынанг асбестке барып келген эмтир.

— Бу асбестти бис слерге начальниктең сурап алып бердис.

— Јок, јок! Тайганың сыйын кижии колынанг алып јўргенин кем көргөн. Оның јандаган јангы бар неме ине. Анайдарда, мен бойым барып, тууның ээзиненг сурап аларым — деп, өбөгөн јөпсинбей турды.

Је Вася мында чек чыдажып болбоды.

— Бу не болгон неме, ого јўк сен, Хертек, таадаңа нени-нени айтсан!

— А мен ого нени айдарым? Ол озогы јангына темигип калган кижии ине. Бойының јастырып турганын ол бойы табы-табынча билип алзын. Уулдар анайда табыштангылап турганча, өбөгөн комнатаданг чыгып, атана берген. Корондузы коронду болгон.

— Кату ла өбөгөн эмтир! — деп, Хамед айтты.

Онон ары Василий токунап, араай куучындай берди:

— Мында Чылбак өбөгөн бурулу эмес, ол озогы јўрўмненг улам тууның сууның ээзине бўдер болуп калган ине. Анайдарда, ого јангы јадын-јўрўмди, оның артык болгонын бойы јадып көрөр арга берер керек.

Качан табыш-тал токтой берерде, уулдардың кажызы ла бойының керектерин бўдўрип тура бердилер. Онон јанча-мынча кўндер өткөн ба-

жында, комендант кирип келеле, Беловты телефонго кычырды. Вася нени де айтпай, түрген кийинип алаала, жүре берди.

Эгирде ойто келеле, не болгонын ончозын куучындап берди. Керекти угар болзо, байагы тува өбөгөн эртен тура складтын каруулчыгына келеле, бу мында айылды кайда тургузарга жараар деп сураган эмтир.

— Хертек деп бетонщик сениң баланнын балазы эмес пе? — деп, ого каруулчык айтты.

— Чын, мениң уулым мында, је сен ого мен керегинде нени де айтпа. Оноң башка мени улус, ол кичү баланы угуп, бого көчүп келген дежер. Анда олардо кожо бир Вася деп уул бар, оны ла бери кычырып ийзен.

Вася кере түжүне директорго до, парткомго до жүрүп, өбөгөнди фабрикада каруулчык эдип ишке кийдирип койды, каргандарга жаан, жарык тура бердилер. Же айылды анда тургузарга жөп бербегендери жолду.

Онын кийининде байагы үч наҗы каргандарга жаантайын келип турар боло берген. Өбөгөн алдындагы ла бойы, көп куучын айтпайт, же жүрүми жакшы.

Ак-Тобракта шак мындый керектер болды. Мында эмди улусты наҗылык жуукташтырып, оларго жаан ийде-күч берип жат. Ол жиит үйе жаңы жадын-жүрүмнин жаан жолыла туулардын-суулардын ээзинин күчиле, болужыла барып, жаан керектер бүдүрип турган эмес, наҗылыктын болужыла ичкери барып жат.

Улустың наҗылыгы кайа-таштан бек ийделү дежетен, онызы чын да болгодый.

Сергей ПЮРБЮ

Бистин кажыбыста ла Ленин күүни

Бистин
кажыбыста ла Ленин тыныжы,
Бистин
кажыбыста ла онын өлбөс салымы.
Бис оныла кожо
көк тенериге учадыс.
Бийик кырларды
ажып барадыс.
Изүге күйген
ташту чөлдөрдө,
Өркөлөр жүрөтөн
өртөлгөн чөлдөрдө,
Бүгүн кижиле тен
аш жайканат.
Мажактар салкынга
энчейип шуулажат.
Кизи баспаган
жерлик жерлерде,
Андар тактаган
чарык истерде,
Бүгүн
Хову-Акси город турат.
Онын үстүлө иштин
омок кожоңы учат.
Кажы ла иште
онын тирү кереги,
Онын учы жок
амадузы ла билгири.
Кажы ла күн
амаду там тыңыйт,
Тенериде күн
там ла жаркынду жарыйт.

Улуг-Хемниң
 чакпындары андангай,
Je бис оны
 бетонло кыза тударыс,
Онын тебүзин
 городторго,
 јурттарга ла јаландарга
 удабас апарарыс.
Кырлар булуттардан да
 бийик тургай,
Саяннын сүмерлери
 омок јалтырагай,
Удабас бис
 кожонло јерди тондолтып,
Атомовозло јолды
 ачарыс.
Ленинниң маанызы
 бисти ичкери апарат.
Јерде бис
 кайкалдар эдерис.
Космический ыраакты,
 бийикти
Јенип аларга једерис.

* * *

Кайдалык, сени ончозынан јараш деп,
Улус катап-катап айтпагай.
Je мен билерим сениң эрке јаражынды,
Ол јангыс ла мениң көзимде арт калгай.
Јараш чырайларды көрүп јүргем,
Je олордон соок келетенин база билгем.

Кайдалык, ончозынан артык деп.
Сени улус көскө мактабагай,
Je сениң күўниң баштапкы
 кардый ару,

Ол ару ла бойы јажына арткай.
Јүрүмде сен коркып, јана баспазың,
Билсен, бу сениң кайкалду јаражын.

Кайдалык, сени түңейлелбес јараш деп
Сөстөрдү кулагым јажына укпагай.
Je ак-жарыкта сенен каруны
Таппазым, мыны улус кайкабагай.
Чынды качан ла јажырып болбозың,
Јылдыс болуп јүрүмде артарын.

Байкара ХОВЕНМЕЙ

Төрөл жерим

1. Геройдын сөзи

Мынан ары бу сууны
Баян-Кол деп айдарыс.
Бу омок калыкты
Байкара деп айдарыс.
Бу Байкара баатырдын
Базып жүрген алтайы.
Чийе түшкен өзөктөрдө
Жортып барган жолдоры.

Аргымак адын ээртейле,
Ары болуп жүр калган.
Онон бери бу жерде
Адынын туйгагы баспаган.
Ол бойы тартышта,
Женүгө једип албаган.
Је Россиядан болушты
Сурап аларга жүр калган.

2. Хаттыг тайга

Калыктын шыразын көрбөскө,
Тайга тумантып туратан.
Кара булут бөрүгүн
Кептей кийип алатан.
Быыл көрзөм, тайганын
Чырайы сүрекей жарыптыр.

Ак арчуулын ийинине
Јайа салып, жабынтыр.
Тракторлордын күүлежин
Тындап тургандый тым турат.
Јылдыстан чокту јылдыстар
Јерди бүгүн жарыдат.

3. Баян-Кол

Кышкыда үстүңгө мен учтым.
Сүүген жерим, Баян-Кол.
Јойу сениге мен баскам
Кичү тужумда, Баян-Кол.
Хан-Дагтын бажына
Чыгып туратаным ундылбайт.
Онын кайкалду јаражына
Эмди де бажым айланат!
Шыркалу өдөтөн чичке јол
Элбеп ле күүлеп эм јадат.

Чадыр айылдар бу јолдо
Эмди сүрекей ас туштайт.
Ээн јайылган бу чөлдөр
Эмди ашту јалаңдар.
Эбире көрзөң, кайда ла —
Јаңы туралар, туралар.
— Јабыста кандый суу?—дејип,
Самолетто менең сурадылар.
— Баян-Кол, мениң төрөлим! —
Оморкоп карууны мен бердим.

Жолдон ийген письмолор

(КУУЧЫН)

I.

Жаражын, жаражын! Космос жаар учарга шыйдырган улусты, айса болзо, мынанг артык үйдежиپ турган болор. Је олордон башка, черүге атанып турган улус чилеп, кемди де андый јакшы үйдешпей јадылар. Кандый јакшы, айас күн. Айландыра канча жүзүн чечек јок деер, канча түмен калык жуулган. Атту да, машинада да отурган, јойу да улус бар. Улустың куучын-эрмеги чек ле күүлеп турат, айландыра каткы, кокур, јылу сөстөр. Энен-адаң, карындаштарын, эје-сыйындарын, жуук нөкөр-лөринг мында, сениң јаныңда. Кем јок дейзин! Черүге бараткан уулдардың сагыжы јеткен кару кыстар—јиит жүректердинг ээлери, мында ок коштой тургулайт...

Сүүгенинен жүрек сыстайт. Бастыра бойың, күүн-санааң байрамдап, јылу кейдин толкузына кайкап жүрген немедий. Чек бастыра немелер сени үйдежип, «јакшы болзың ырысту жүр» деп алкышту сөзин айдып турган немедий.

Чек кайкаарың! Караш, сен, байла, ол ойди ундыбаган болорың? Машиналар турган јерлериненг ээчий-деечий ичкери болгоны санааңа кирег пе? Духовой оркестр бисти үйдежип јыңырап чыккан. Куда-а-й, бисти үйдежип, колдорын јанып турган улустың тоозын не дейзин! Улустың јанып турган кол платтары жүзүн-башка өңдү чоокырланып, талай кепту толкулана берген. Бастыра јанынаң бис јаар улус чечектер чачып турган, олордың јыды сүреен јараш болгон... Бу ойди чүмдеп айдарга сөстөр дө табылбас!

Бай-тайга да бойының алмас-күмүштий суркураган ак мөңкү борүгин уштып, бисти ээчиде көрүп, үйдешкен. Машиналардың јоругы түргендеп брааткан. Метр сайын бис төрөл јуртыстаң ырап браатканыс. Кожондор телкем өзөктөң түшкен суудый толкуланып, үзүк јөктөң јайылып турган. Јиит уулдардың кожонгын не дейзин! Је, бис јендей час-тушкалар кожондоп турганыс. Андый јилбүлү, жүзүн-башка частушка-

ларды мен ол тушта баштапкы катап уккам. Олорды ончозын бириктиреле, кожондордын жуунтызы эдип чыгарган болзо, байла, јакшы бичик болор эди. Анчадала бир таларкак, коо чырайлу, кѳстѳри чокту уул јакшы кожондоп турган. Бу ѳйдѳ ол чек бастыра бойы кожондый болгон. Бис оны катап-катап сурап, кожондодып турганыс. Кожон ээчиде кожон чѳйилген... Уни онын чек куулгазынду, амыргы тарткандый болды. Бу уул кожондоп турган кожондорды бистердинг кемис те билбес болгон. Чынын-тѳгѳнин билбезим, је ол уул кожонды бойы таап-чѳмдеп јат деп айткан:

Тѳндеги кѳйген јылдыстар —
Сенин кѳстѳринг отторы,
Тѳрген ырап браадылар,
Јолыгар ѳйди узадар.

Удабай энир кирип келди. Јердин ѳсти кенетийин карануйга кѳмѳле бергендий билдирди. Кѳк ајас тегерининг тѳбинде јылдыстар ээчий-деечий камылып, суркуражып чыктылар. Орто толунга једе берген ай кѳнчыгыштаг ѳнѳлѳп чыгып келетти. Јай да болзо, тѳнди ээчий сооп келген эзин јалай согуп турган ѳсти ачык машинага отуарга эмеш сооксына бердис. Је уулдар оны керекке де албай турган. Кожоннын ѳни койу тѳнле алыжып, таркап турган. Мен нени де терен санана бергем. Кожонды кулактын кырыла ла тыгдап брааткам. Ургун јааштый кунукчыл, чочыдулу санаа-шѳѳлтелер бажыма чек толо берген.

...Кѳзимнинг алдынча шулмус кутундый Хемчик, ѳйноп, толкуланып, сыны јенил мантап браат; оны јараттай теректер, талдар, курч тегенектѳ чычранга ѳскѳн. Менин ѳскѳн јерим... Мен баштапкы катап, чек бастыра бойым кунуга бердим. «Мынызы јарабас неме болбой? — деп, онѳг мен ичимде санандым. — Јуртымнанг чыккалакта ла эриге бертирим». Тургуза ла сен сагыжыма кирдин...

Сен меге ачынба, Караш. Мен јаан ѳйдежѳден улам сени бир эмеш ундып салтырым. Је менин јѳрегим сени јоксына берген, сен тургуза ла меге једип келген, онѳг сен менин санаамнан качан да чыкпайтан. Сени бойымнын тѳжиме јаба кучактанып, кулагына јалакай сѳстѳрим шыбыштап тургам, сени эркелеп, окшоп, сениле куучындажып, јѳптѳш-кѳм... Кезикте нѳкѳримнинг ачык-јарык, јилбѳлѳ куучынын уга беретем, је сени менѳг ырабазын деп сурап туратам, сенин сѳѳнчилѳ, кучактай алгадый эрке чырайын јанымда турарда, айдары јок сѳѳнип туратам.

Јердин ѳстѳнде энеден артык неме јок деп, улус айдыжатан. Онызы чыны јарт. Је, мен сананзам, телекейде сѳѳштег артык неме болбогондо, болбос то. Караш, сен нени айдарынды билбей турум, мен дезе сени сѳреен тын сѳѳп турган ошкожым. Тѳженип те јатсам, тѳште де болзо, «Сен мениле кожо» деп кожондо тегин айдылган эмес ине. Менин сѳѳген карлагажым, сен менин сагыжымнанг бир де эмеш чыкпай јадын.

Кѳн туркунына сенин кару чырайынг канча катап сагыжыма кирбеди болбогой! Мен сенин бороноттый кѳстѳринг окшоп турадым; сенин јаскы тандактый толу јаагынды окшоп, сенин учуп отурган карчагадын кабактарынды сабарларымла тудуп кѳрѳп, кырдан тѳшкен суудый койу чачынды колымла сыймап турадым. Айланайын, кару Караш! Мен сени сѳреен сѳѳп јадым!..

Машиналар түргөн бараткан. Кыскылтым-боро таң бир эмештен өңдөйүп клеетти. Кызыл таңнын сыркын соогы эдибисти түмөн тоолу ийнелер чилеп кадап турган. Эрте таңда бис Кызылга једип келдибис. Туванын төс городы айдын айга, жылдын жылга өзүп турганы түнде де көрүнөт! Асфальтированный јолло јорторго јакшызын! Машина жаңыс ла күүлөп турат. Эмди бисти ары-бери чачкадый коктый-колоско јерлер јок... Јүргери ичкери барадыс.

Кызылда эки кондыбыс. Бого келген сайын мен сүреен сүүнедим. Мында эскирип-чалдыккан неме јок. Кызыл үзүк јок жаңырып, жаранып, өзүп јат. Бу јнит городты канайда адаза јараар? Мен сананзам, онын ады город-сад болор учурлу. Чындап та айтса, Енисейдин белтиринде турган парк ла городтын башказы јок. Караш, Кызылды мен ненин де учун сениле түңдеп тургам. Учын түңдей кезип салган арал агаштар сенин бажындый, олордын јап-јажыл бүрлери дезе сенин, мени үйдежер тушта, кийген јараш платъендий билдирген. Јаркынду-ак тураларын көргөмдө, сенин ак чырайын сагыжыма кирет; бу туралар чек ле чаңкыр өңдү тенериле биригип турган немедий, көрөргө сүрекей эптү. Бастыра кварталдарда жаңы туралар тудулат. Кош көдүрер крандар, кара турналардый, жаңы јүрүмнүн өзүмин керелеп, араайынан јайкангылап, городтын үстүлө ары-бери јүскүлөп турат. Иш өйинде олор сүрекей јаан кижидий энчейет, онон өрө көдүрилет, ары-бери табылу бурылат. Сагыжыма бистин Ак-Тобрак кирет, а Ак-Тобракла кожо дезе јүрегимди сенин эрке чырайын күйдүрөт...

Бүгүн офицер бисти стройло медосмотрго алып јүргөн. Бис төрт этажту, тудуп божоголок туранын јанынча өткөнис. Кыстар бис јаар үстүнөн төмөн көрүп, колдорыла жаңып, «Ырысту јүрүгер, солдаттар!»—деп кыйгырган. Караш, олордын бирүзи сеге түңей болгон. Андый ок той балкашка, черетке уймалып калган комбинезонду. Онын тыш бүдүми де сеге түңей болгон. Караш, байла, бу өйдө сен де, бу таныш эмес кыстый кийимдү, андый ок иш бүдүргөн болорун. Јер үсти јуу-чак јок, амыр-энчү турганы јакшы дезен. Амыр-энчү тушта кижинин үзүк јок жаранып, өзөр күүни келет. Ишмекчи кижн бүдүрип болбос неме јок.

Бистин Ак-Тобракты да алаак. Онын төзөлтгөнинен бери удабаган. Эмди дезе ол жаңы город боло берди. Удабас фабрика иштеп баштаар. Оны ачкан күнде мен анда болбойтоныма кородойдым. Анда менин де күчим бар ине. Мен керектү јерлерин бириктирип, кандагам. Сен штука-турить эткен. Менин шүүлтемле болзо, штукатур ла бетонщиктер тура тудатан иште калганчы улус эмес, жаңы тураларды јендей олор јазап јат. Је мен анда болбогонымнан алдырбас. Сен анда болорун ине. Фабриканы ачып, ол ижин баштаар тушта мен сениле коштой турарым. Онон сен меге бичиини: «Фабриканы ачар тушта бис экү кожо болгоныс, сен менин колымнан тудунып алган турган»... Је көп эрмек айтпайын; сен төп, сагышту кижн, сөстөрдн бойын табарын ине.

Сөстөрн көптөй берген учун, меге јаман сананба, најым. Јүрегимнен келген сөстөр анайда төгүлип турарда, мен бурулу эmezim. Сүүш деген неме мындый эмтир. Онызын мен јазап туруп жаңы ла ондодым. Оскө алтайга сенен ырап барарга меге сүрекей күч. Бистин уулдардын ортозында бир де сүүбей турган кижн јок ошкош. Кажы ла уул бойы-

нын сүүген кызы керегинде айдарга күүнзейт, оны мактайт. Бу тужунда жылу, јилбүлү сөстөрдий учы-кыйузы јок. Сүүген кыстары керегинде уулдар бой-бойынаң сурап турат. Эмди дезе бастыразы письмо бичигилеп јат. Олордын кезиги качан ок үч письмодоң бичий соккон. Онызы учурлу да. Бирүзи эне-адазына, экинчизи—нөкөрине, үчинчизи керегинде аланзыыр да неме јок — ол сүүген кыска...

Медосмотрды өдө бердибис. Мен су-кадык. Меге алкыжың јетир. бүгүңги күннен ала мен Советский Черүниң солдады. Эрген, эркем, оноң ары атанып јадыбыс...

II.

Јакшы ба, Караш. Эзенимди сеге Абаканнаң ийип јадым. Бистин өйдө письмолор сүреен түрген једетени макалу. Байла, мениң письмомды сеге самолет јетирген болор. Бүгүн сеге катап бичип јадым.

Кызылдан таң алдында чыкканыс. Күрди өттибис. Он јанындагы төңгө чыгып келеристе, Улу-Хем чыгып клееткен күнниң жаркынына күскүдий суркурап јаткан, оноң биске калганчы катап јалтырт эделе, јоголып калган.

Бий-Хем сүреен јарамыкту јер эмтир. Кырландар, альпийский чечектери јайа түшкен агашту јаландар, баштары тенериге көмүлип калган бийик туулар. Кайда ла көрзөң—иш кайнап јат. Јүрегин сүүнер. Туранга јууктап келеристе, оны өткөн дө соңында, мен кыра сүрүп турган көп тракторлор көргөм. Мында јердин кыртыжы сүреен јакшы. Бистин јерис ташту, кайда ла барзан — оок таштар, мындагы јер дезе јымжак, көөшпөк, кара тобрак. Онын учун аштын түжүми мында коомой болбозы јарт. Бу јыл, аштын байлык өскөн кылгазынан көрзө, түжүми де өткөн јылдардан бийик болор.

Машина дезе кају-каскак јерге чыкканда, кыңзыган немедий, күүлеп, бисти ичкери апарып ла јат. Кичинек јаландар, өткүн јажыл агаштардын ортозынаң сүүрейип чыккан каскак кырлар ээчий-деечий өдүп турды. Бир боочыга чыгып келеристе, бир уул: «Мында Тувинский республиканың границазы өдүп јат» — деп айткан. Бис, бир кижидий, бөрүгисти чече соголо, јангып, «Јакшы болзын, Тува!» — деп кыйгырып ийдис. Қожон бойы табылды. «Тувам, мениң төрөл јерим...» Кырлар, кайа-таштар, бийик тууларлу бастыра тайга бисле кожо кожондогылап, јангылана берди.

Саянга једип келдибис. Јүзүн-башка өңдү чечектер, базар јер јок јиилектер, кузукка бастырган мөштөр. Мында кандый агаш јок дейзин. Көп агаштарды мен чек билбезим. Мындагы кырлардын бийигин, оорды сен көрзөң кайдар. Олордын төбөзи чек тенериле биригип калган. Тенериге тиргелген кырлар ажыра јол чаарган кизи дейтен неме — кайкамчылу ийде-күчтү.

«Айу— јыштын ээзи» деп, бис көп угадыс. Мен сананзам, мындыј шүүлте эскире берген. Бойың көрзөң. Айу нениң учун јыштын ээзи боло берген? Кизи чилеп, ол айландыра јаткан ар-бүткенди бактырып болор бо? Јок. Тыштынан көрзө, ол күчтү, је ол күчи ас аңдарды тоскырып, түдүп, јип јат ине.

Айу кандый аайлу аң деп, аңчыдан сураза (мен билер аңчылар керегинде айдып жадым), олор «аңдый ла аң, ого үзеери, коркынчак» — деп айдар. Айу жыштын ээзи болор аргазы жогы жарт.

Кижн санаа-шүүлтелү, ол аң эмес.

Суулар ла суучактар, сыны жаңыс кырлар Сайан жыжында сүреен көп! Жык эткен агаштар, кайыр кайалар. Же андый да болзо, улустар агаш-ташты өдүп, бийик кырларды сындап, түрген чакпынду сууларга күр салып, Усинский трактты тудуп алган. Машиналар үзүк жок ээчий-деечий өдүп ле турат. Олорды кем жоруктадып жат? Улус болгоны жарт. Жыштын ээлеринин бойлоры — олор! Темдектезе, Ак-Тобрак ла Абазаны бириктирер деп тудуп жаткан жолды сананзан. Жалбак жол Сайаннын өдүп болбос жткек састарын, койу агашту жыштарын өдүп жат. Журттар тудар иш эмди анда кайнап жат. Кату жерди, кайа-ташты оодо аттырганынан жер жай-кыжыла торгуланып жадат; тебүзи жаан күжүрттин күчи жүстер тоолу тонна кайа-таштарды кодоро соккондо, тоозын-тобрак өрө бийик содойып чыгала, оонг араайынан жабызап, жоголып калат. Малтакиреенин табыжы үзүк жогына жынкылдап-шыркылдап жадат, машиналардын жолун арчып, тракторлор таркырайт. Төзинег кескен, жыгылып турган озогы жоон тыттардын, мөштөрднн, жойгон ло чибилердин табыжы ыраак жаңыланып, агаш-таштар, аралдар сайын таркай берет. Бу не мындый?

Онызы тайга-жыштын ээзинин эдип турган керектери, бүдүп турган амадузы.

Абаканга бис танары жуук жеттибис. Тенериде түмен тоолу жылдыстар суркураганча болгон, менин жүрегимде дезе сенин көстөринин качан да өчпөс отторы күйүп турган.

Мен үйде болорымда, сени андый тын сүйүп турганымды сеспей де тургам. Онызы, байла, бис экү үзүк жогынан кожо болгоныстан улам болгон болор. Караш, сенег ыраган сайын менин сүйүгеним там ла тыгып браат. Менин ырызымды айдары жок! Мен бойымнын жүрүмүндө сендн керсү, төп, эрке эш тапканыма сүреен сүйүнедим. Мынын учун мен энеме жаан быяаным жетиредим. Кижинин энези бары жакшы ла дезен! Эне кижн жаантайын ла балдары жакшы, ырысту жүрзйн деп сананар. «Балдарым аштабазын, өдүк-тоны жылу болзын, ырысту болзын» — деп, жер үстүндө энелер бастыразы сананат.

Эмди мен сеге жүрүмннн эң ырысту күни керегинде айдайын. Ук.

Тышкары эрте яс, март болгон. Кар жагы ла кайылып турган. Күн узай берген. Мен мылчадан келген болгом. Адам—каруулчык, ижине барарга шыйдынып турган. Энем меге чай уруп берген.

— Мылчанын кийининде чай ич, уулым, суузынын кана берер—деген.

Чындап та, мылчанын кийининде жыды жараш тува чайдан артык неме таппазын. Мен чай ичерге отуарымда, энем адамды бойына кычырып алды.

Оонг ол төп көстөриле адам жаар көрүп, табылу айтты:

— Адазы, уулыска бистнн шүүлтебисти айдып берзег.

Адам, оонг нени сурап турганын билбеечи кижн болуп турала,

чырайы эмеш өскөлөнүп, «бойсын» деген немедий, колын жагып ийеле, сөстөрине кыскангандый, мынайда айтты:

— Сен карып, санаан энделип брааткан болгодыйын! Жиит улустын күүн-санаазы бистийинче канайда болор ол.

Мен чыдашпай: «Бу не мындый?» — деп сурадым. Энемнин чырайын көрзөм, анда айдарга турган кандый да шүүлте бар. Ол очказын тумчугынын белине тўжўрип ийеле, көзин, жиит кижидий, сыкындадып, мынайда айтты:

— Сен эмди жакын једип, јаанай бердин, уулым. Он классты божодып салдын. Ижинг де јакшы. Бу мында бир јакшы кыс бар. Бис оны сеге сөстөзө кайдар деп шүүшкенис. Сен оны кандый деп турун?

Менин чек ле каткым келген.

— Не каткырып јадын? Бис адангла экў кыракылап көрўп, јөптөшкөнис. Јакшы кыс.

Мен олордын айтканын јаратпай:

— Мере кижини слер не сөстөйтөнбөр? Андый өйлөр өткөн ине. Керек болзо, мен кижини бойыма бойым таап аларым.

Чындап ла айдып јадым, ол тужунда мен онын сөстөрүн чек неге де бодобогом. Озо баштап черўге барып келер керек болгон, онын кийининде онон ары ўренер керек. Јагыс сөслө айтса, кижин алар деп санаамда да јок болгон.

Је энем чек ле токтобой турган. Сенин бастыра кылык-јагынды јарадып, тоолойт, угы-төзинди, эне-адангы мактайт. Анчадала сени керсў, јакшы кылык-јанду, иштеңкей, јакшыркап билбес, јараш та... деп чек ле ончо јанынан мактаган. Ого ўзеери, мениле кожо иштеп јўрген Эрес-Оолго, јуук нөкөриме, сени төрөөн деген. Мен торт болбосто, өрө туруп, туура база бердим. Энем дезе: «Керек дезе менин айткан сөстөримди де угар кўўнинг јок туру ине...» — деп чала ачына берген.

Мен уйуктаарга јаттым. Је уйкум келбейт. Байагы бастыра јанынан энем мактап турган кыстын сўри менин алдымда көрўнүп тургандый болгон. Ол кыс кайда јатканын билген болзом, мен ого эмди ле барар эдим деп сананып јаткам. Анайып јатканча, билбезинен уйуктап калтырым. Орой ойгондым. Ол кўн мен энгирдеги сменада иштеер учурлу болгом. Эмеш-умаш ажанып алала, сени бедреп баргам. Эрес-Оолго кирдим. Эмди мениле кожо ол барып јат. Сен ол тужунда кыстарла кожо иштеп турган. Сен бажына чоокыр плат тартынып алган болгон, онын алдынан көрўнүп турган бырышкак кејеген той балкашка уймалып калган болгон. Бис эзендежеристе, сен бис јаар кайра бурылып көрөлө, онон ары иштей берген: стенеге драпка кадап турарында, онын токулдаган табыжы чек ле томуртка чоыгандый болгон. Бис слердин јанаарда узак турганыс. Мен бир де сөс айтпагам.

Менин нөкөрим Байрымнын эјезиле куучындажып турган. Је олордын эрмек-куучынына кем де киришпеген. Мен сенен ле көс албай тургам. Чырайына чике ле көрөр кўўним бар болгон. Је сен дезе мен јаар кылчас та эдип көрбөй, бойыннын ла ижинг иштеп турган. Онон бис ойто барар ла алдында, менин нөкөрим јаар көрўп, айттыг:

— Сен мында нени эдип теп-тегин базып јўрўн, Эрес-Оол? Айла сенин нөкөринг не бир де кыймык јок, јерге кадаган казыктый, туруп јат?

Эрес-Оол сөскө карманы жаар кирер эмес.

— Сөстөринди тегин јерге салкынга чачпа. Ол казык эмес, а кижн. Ол сениле таныжарга келген — деп айдарда, сениле кожо иштеп турган кыстар јангыс үнле каткырыжа берген, сен де каткырала, мен јаар кыйа-зынаң көрүп салдың.

Нөкөрим мени анайда уялтар деп санаамда да јок болгон. Онын учун мен оноң кайа да көрбөй, капшай ла качтым. Је сениң каткырганың, бажынды мен јаар бурыганың мениң санаамда качан да ундылбас болуп артып калган. Та нениң де учун мениң јүрегимде, күн чалыгандый, сүрекей сүүнчилү боло берген.

Эне кижн мындый керектерде јастырар ба? Сен керегинде онын нени ле айтканы ончозы чын болды. Онын учун ого јаан-јаан быян болзын. Је оноң ары не болгонын сен бойың билерин.

Чындап, эмеш ле болзо, ундып койор эдим. Ол бир кара көстү сүүген кызы керегинде кожондоп турган уулла (оның керегинде мен сеге баштапкы письмодо бичигем) таныжып алдым. Онын ады Саая. Ол тракторист эмтир. Бой-бойлорысла бир эмештен таныжып јадыс. Бистин ортобыста не кижн јок деер. Комбайнерлер, шоферлор, жылкычылар, койчылар, устар, каменщиктер, связисттер... Ончозын тоолоп болбозын. Је кажызы ла художественный самодеятельностьто бир эмештен туружып јат. Баян да, гитара да ойноор улус бар, кожончылар да бар. Уулдар күнүн сайын бой-бойлорына бир эмештен јууктажып јат.

Эмди город керегинде. Абакан коомой-теемей город эмес, јараш, јакшы город. Бис темир јолды сүрекей јилбиркеп көрдис. Паровозтор дезе јолдордо бышкырып, казыр букадый огуруп, эмезе ичкери барат, эмезе тескери барат. Поезд келди. Онын кийининен ары чөйилген вагондорды не дейзин. Бис оны тоолоп көрдис — он алты вагон. Ол канча кирези кош тартып экелди не? Ол андый көп не-немелерди тартарга канча кирези аттар, букалар керек болгой не? Кижн нени этпес! Бистин Тувада темир јол бар болзо кайдар деп, бис экү куучындашканыс санаа-на кирет пе? Темир јолды Енисейдин јарадыла эмезе Хемчикти төмөн өткүрген болзо, јараар эди. А темир јолды Саян ажыра өткүрерге күч болор деп бодойдым. Је јадын-јүрүм мынаң ары мындый ла амыр-энчү болзо, темир јолды бистин јерлердий јерлерде өткүрери удабас ла башталар болбой кайтсын. Кижн этпес неме бар эмес. Андый эмес пе. Каражым!

Бичип јаткан письмодон кол алар күүним јок. Је бу јорукта болор деп бодойдым. Је јангыс ла сүүген кижизин артырып, ыраак јерлер јаар барары сүрекей шыралу неме эмтир деп кожуп айдарга јадым. Је алдырбас, эркем, черүдег амыр-энчү јанар ой база бар ине.

III.

Өткөн ойдин туркунына јаан солундар болбоды. Эгирде туранын јанында јуулып, тува кожондор кожондодыс. Мениң јангы таныжып алган нөкөрим Саая јакшы уул. Бис кожондоп турганыс, ол дезе биске баян ойноп турган. Осү солдаттарга, офицерлерге бистин кожоныс јараган болгодый. Олор биске јууктап келдилер.

Капитан чек јиит уул. Ого одуска ла јуук болор. Ол биске культурный, үредүзи јаан кижиде билдирди. Онын учун ол керегинде бис бойбойыстың ортобыста куучындаштыс. Ол бисти мактап ийерде, байла, бис көккй берген болбогойыс. Онын учун «Тревожная молодость» деп кожонды орус тилле кожондодыс. Кожонго бастыра солдаттар, капитан база кожула бердилер... Кожон коркушту неме. Кижиде кожондогондо. кунукканы, санааркаганы, ачынганы јоголо берер, уур санаалар јенгиле берер, кижининг сүүгени кўннинг чогындый јаркындалып турар.

Кайран Каражым, мениң јўрегимде не болуп турганын сен билген болзон! Кару Караш, јаркынду јылдыстың сениң эки көзинг качан да болзо мениле кожо. Мениң кару нөкөрим, эркем, сен мениң санаамда чек кинодогызындый артып калган...

Тўнде чек уйуктап болбогом. Уйуктайын деп канча ла албаданып, уйуктап болбодым. Баштап мен сениң јаражынды ла керсү сагыжынды неле тўндегедий деп сананып јаткам. Сени канайда сўўп турганымды айдар сөстөр чек таппадым. Јараш сөстөр айдып билбесим. Сен керегинде нени ле сананып, айдайын дезем, ол керегинде канча јылдар мынанг озо поэттер айдып салган ошкош. Сениң чырайынды «Сениң јаактарың — јараш чечектинг јалбырагы», «Сениң көзининг оды танг чолмондый», «Сениң јўзинг эрке, быжып келген јиллектий» деп эптў, чечен сөстөр јарандырып турды. Је оноң јараш сөстөр таппай, мен бойыма бойым ачынадым. Оноң шўўлтени өскөртө, јанярта сананайын деп кўўрендим. Бойымнын санаа-шўўлтемле кайда болбодым, нени санаабадым дейин! Санаам чек ле јалкындый солынып турды. Јердинг ўстин айлана сананып келдим. Атомный ла водородный да јуу керегинде санандым. Андый јуу бастыра албатыларга коркушту јаан јеткер болор эди! Сагыжыма улустың космоско до учканы кирди. Мылтык-јепселди, черўлерди јоголторы керегинде, телекейде албаты ўргўлјиге амыр-энчў јуртаарын јеткилдеери керегинде ООН-нын Генеральный Ассамблеязында Советский Союзтын тургускан сурагын да шўўп көрдим...

Чынын айтса, мени эмди кичинек деп айдарга јарабас, мен он тогустанг өдө бердим. Мен не-немени јетире шўўп болбос болзом, мени черўге де албас эди. Акыр, сего база нени айдарга сананган эдим? А, оноң ары ук. Мен бичик кычырарга сўреен сўўп јадым. Караш, сен оны билеринг. Кижиде көп кинолор көрўп, туулардый бичиктер, газет-журналдар кычырар аргалу тужунда сўреен јакшы. Бу тужунда кижининг билери элбеп, теренжип јат. Бу керегинде мен база санангам. Караш, мен мактанбай јадым, је амыр-энчў ле јуу-согуш керегинде сурактарды јакшы ондоп турум.

Учы-учында, мен уйуктай бердим. Тўш јеримде јилбўлў неме кирди... Бистерди, солдаттарды, јергелей тургузып алган эмитир. Айландыра кызыл маанылар элбирейт, транспаранттар көрўнет, торт көзинг тайкылар. Оркестр сўреен экинди ойнойт. Кенетийин алдымда бичип салган сөстөр көрўнди. Кычырып көрзөм, анда: «Бастыра улус — најы, нөкөрлө карындаштар» — деп бичиптир. Оноң уксам, радио — «Угугар, угугар! Бастыра јер ўстўнде ороондордын башкарулары, бастыра улус јуу-јепселди учына чыгара јоголторы керегинде јоп чыгарган. Бўгўнги кўнненг ала бастыра јер ўстўнде чактын чакка амыр-энчў болор. Јер ўстўн-

де үргүлжиге тургузылган амыр-энчү эзендик болзын!» Бис тамагыс тунганча «ура» деп кыйгырып турарыста, бастыра улус биске кожулды. Јер үстинин албаты-јоны бастыразы сүүнет. Олор мындый јаан учурлу керекке чек кичинек баладый сүүнет. Мындый јыргалдын табыжы күүлеп, ыраак јаңыланып турган.

Онон ненин де учун бис бийик кырга чыккан эмтирис. Онызы нези болгонын билбей турум. Болзо, Сайандар ба, Кавказ па болор; айса болзо, Эльбрус та болды не. Бу јер үстинин сүмер бажы ошкош. Улустар бого бистин планетадагы амыр-энчүнин кереези эдип, амыр-энчү тургускан улуска ылгый алтыннан памятник тургузарга турган эмтир. Черүде кожо жүрген уулдар мени айландыра тургулаары, је кемнин де ийининде погондор јок эмтир. Бистин јаныста дезе ап-апагаш халат кийген бистин сүүген кыстарыс тургулайт. Сен мениле коштой эмтирин, Караш. «Слер бого не келгенеер? Мында мөңкү тоштор, соок. Јаныгар, бис удабас јанарыс!» — деп, бис айдадыс. Слер дезе: «Бис врачтар, јуу башталарга турарда, слер бистин ижисти, амыр жүрүмисти корулагаанаар. Эмди бис слерди кичеер ой келди» — деп айдадаар.

Кайкамчылу туш. Мындый керек чын ла болгон болзо кайдар, сүреен јакшы болор эди! Андый ой келер, та јок? Келер учурлу, алаңзу јок келер. Билер улус бу ойди јууктадарга сүреен тартыжып јат. Андый ой удабас, кандый да болзо келер.

Сүүп турган јиит уул бойынын күүнзеген кызын көрбөгөндө, ол нени сананбайт дейзин! Менин санаам ойгу да, уйуктап та јатсам, сенен ырабайт. Оны мен сеге јарт айдадым. Бис бой-бойыска ончо немелер керегинде, нени де јажырбай, бичижер деп јөптөжип алдыбыс ине.

Мен сеге база бир неме керегинде айдарга турум. Черүде турар ойи божогон бистин јердин тува ла орус уулдарына эртен тура туштадыс. Олордын сүүнип турганы коркушту. Андый болор учурлу — олор јанып јат ине. Кемге де болзо, айылына јанар тушта, сүреен јакшы. Керек дезе ат та айылына јанар тужунда сүүнип киштейт. Уйазына јанып келген куштар да сүүнчилү кожондоп, чуркуражат. Айылына јанган кижиде сүүнгенинен, ырысту болгонынан куучын да айдып болбой барат. Бу уулдар дезе Төрөлинин јакылтазын бүдүрип салала, јанып јат. Олор сүүнер учурлу. Олор үйдеги иш-јолды бүдүрип, сүүген кыстарла кожо јуртаарга јат ине!

Олор меге сүреен јарамыкту көрүнди. Олордын чырайы ачык-јарык, ийде-күчи бойында, кийими јакшы болгон. Олор кийимиле де, тыш бүдүмиле де, куучын-эрмегиле де бистен башка болгон. Олор бастыра бойы военный эмтир. Олордын кылык-јангы, бастыразы чокум эмтир. Чек олордон көс албай бардым... Эх, мен олордын ортозында болзом, кожо јанар эдим... деп санандым. Је алдырбас. Менин кара көстү жылдызым, ой өдө берер, бис те јанып келерис; ол тужунда бис экү качан да бой-бойыстан айрылбай жүрерис...

Јакшы болзын!

Сенин О. СИЛИГ-ООЛЫН.

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Менин үйөм

Јаш тужуста Испанияга амадап,
Лукачтын сөстөрүн угарга туртаныс.
Тилмежи јоктон оттордын јанында
Јүзүн куучынды ондоорго туртаныс.
Јаан јуунын фронтына барган
Вожатый уулдарга
Ичибис күйетен.
Испания учун тартыжу көрбөй,
«Орой чыкканыс...» —
Кородоп жүрөтөм.
Је түргөн өзүп, јуу-чакка
Барарга бистер
Мендеп туртаныс.
Полицай улуска таш мергедеп,
Санааста
Складтарды аттыртып туртаныс.
Бис јаштан ала телекей салымын
Шүүнип, айладып үренип калганыс.
Јаш балдарды фашисттен аргадап,
Јарлу болорго амадап турганыс.
Комсомол ажыра өткөн адалар,
Бистер, јангы городтор тутканыс.
Эн јерлерде кыралар өскүрип,
Јаш балдарды
Өскүрип јатканыс.
Качан да өзүм өспөгөн јерде
Бистин колыстан аш јайканган.
Менин үйөм телекей үстүне
Ырысты, ишти
Јагына јарлаган!

Суу тенгиске агат

Туулар баштары — төөлөрдин өркөжи.
Мөңүн ошкош
Мөңкүлөр суркурайт.
Кыс баладый кожондоп, кожондоп,
Ол туулардан суу мантайт.
Тогузон тогус солоңы чалыдып,
Токоорып, күркүрөп,
Таштарга согулат.
Миллиард тоолу тамчызын
чачылтып,

Арка-туулардын
Көксине артылат.
Улу-Хем деген улу суу
Узун жолына бу мынан атанат.
Мөңкү кардын мөңүндий суузын,
Эмдик тайдый,
Ойлодып апарат.
Туулар дезе оны буудактап,
Жолун бектеп, күчтери жетпеген.
Ыраак түндүктө Тошту тенгиске
Улу-Хем анайда жолыла мендеген.
Тошту тенгиске чип-чике ууланып,
Улу-Хем амадап, ичкери ууланган
Анайда ок албатым менин
Туманга аспай, ырызын тапкан.
Тенгистий элбек орооннын ичинде
Гражданин бойум оморкоп сүүнедим.
Албаты-жонумла мен кожо амадап,
Ичкери жүрүмгө оморкоп көрөдим.

Лазарь КОКЫШЕВ көчүргөн

Шоодылганду, кокурлу куучындар

Јүрүмди жылдан жылга там ла јаландырарга бистин ороон улустын кылык-жанында, јадын-јүрүмине бар једикпестерди јоголторына анчадала эмдиги бйдө јаан ийде салып туру. Писатель Л. Кокышев бу чөрчөк аайлу куучындарында улустын башка-башка кеберлерин јурап, олардын эткен керектеринде, айткан сөстөринде, сананган санаазында једикпестерди илезине чыгарат. Мындый ижиле писатель эн јакшы јүрүм учун тартыжуга бойынын болужын јетирип јат.

Лазарь КОКЫШЕВ

Карган тыт

Деремнениң сыраңай ла учында, ачык јаланда, эки айры башту карган тыт турган. Ол күски јааштарга, кышкы шуургандарга жылдар сайын сабадып та турза, је жыгылбай, сөөктөри кыјыражып ла турган. Анайып көп жылдар өткөн...

Је бир катап шокчыл салкын күски јаландарла эдер-тудар немезин таппай, оптолып јүреле, карган тыттын бир айрызын келип сындыра соккон. Карган тыт уур ўшкүрип ийеле, эбиреде јаландарды өчөмик ајыктап көрди.

Орой күс болгон. Јаландагы өлөңди улустар ончозын обоолоп салган эмтир. Јаланда бир үүр бозулар отоп јүргүледи. Колхозтын бозуларын кабыраачы кап-кара көстү кичинек уулчак төңөштин төзинде табыланып шоорлоп отурганын карган тыт узак тындап угала, учында база катап терең ўшкүрип ийди. Байла, азийгы јүрүми санаазына кирген...

Јүс жыл мынан кайра ол јиит чет агаш болуп, бу ок јаланда сүүнчилү, омок шуулап турган. Онын јанында кеен чибилер, жемзинчек кайыңдар, јиит-јиит четтер кандый көп болгон эди, је эмди олардын бирүзи де онын јанында јок! Ончозынан артканы сок ло јаныс ол бойы болгон. Јүрүминде ол көп немени көргөн, је калганчы жылдарда ол там ла карып, жылдардын тоозын да тоолобой, өйлөрдин кубулганын да сеспей, јаныс ла үргүлөп турар боло берди. Онын карган сөөктөри кыштын соогын да, јайдын изүзин де сеспей барды...

Бүгүн дезе карган тыт ойгонып келеле, јерге түжүп калган бир бажын ајыктап көргөн. Эмди онын көңдөй көксинде эне таан уја тартып алганын ол јангы ла угуп, калганчы күндери јууктап клееткенин јарт сезинди. Тымык салкынга бүрлери онтогонду шуулажып турдылар. Карган тыт база катап терең ўшкүрип ийеле, бойы ичинде эрмектенди:

— Эмди ары ла жыгылып, амырайтан болзом! Э-э, чаалда!

— Колхозтын покозына жыгылзан, колы-будынды улус керте чабар болбой! — деп, бу ла өйдө кыјырууш тал ого унчукты.

— Э, чаалда! А бу колхозтын покозы беди, кудаймай? — деп, карган тыт ўшкүрди. — Азийда кемнин јери болгон эди?

— А ол азийда Карыкпай байдыйы болгон эмес бет?

— Ол өбөгөн эмди тирү бе? — деп, карган тыт бүрлериле шуулап турды.

— Кайдан! Контра деп јирме јылда айдай бергиледи ине.

— Ба-таа! Ба-таа! А бу колхоз качан төзөлгөн?

— А бу мынын колхозы качан төзөлгөн эди? — деп, карый берген кыјырууш тал какырып түкүреле, кобыны өрө ајыктап көрди. — А карын, бу Токтойлор кижиле алып, јелгилеп турарда, төзөлгөн эмес пе?

Колхоз качан төзөлгөнүн, эбиреде јадын-јүрүмнүн кубулганын карган тыт узак сананып, учына јетире ондоп болбоды. Карган тыт канча да јүс жылдарга турза, је јүрүм онын узак, онын элбек болгон...

Бир катап кјски јанмырлу орой түнде кедери аркада не де коркушту күзүрт эткенин деремненин оок балдары уккандар. Анайда не күзүрегенин олор ондобой калгандар. Онызы карган тыттын јыгылганы болгон.

Эртезинде колхозчылар карган тытты ончозын кирееле кезеле, будактарын јууп, кулаштап койдылар. Удабай туруп баштапкы кар јерге түжерде ле, колхозчылар ол кулашты деремне јаар тарта бергендер. Эмди, балдар, слер печкенин оозына отуруп алала, карган тыттын јылузына јакшы ла јылынып, јааналардын узун чөрчөгін угуп отурлаарыгар.

Түүити суунын түймегени

Городтын сыраңай ла јаказында, кичинек оромнын чике ле ортозында, балкашту ойыкта түүити суу јатты. Балкашту суу јадын-јүрүмге, ончо ло улуска, ончо ло тындуларга ачынып турган. Ненин учун дезде, тапчы оромдо јуртаган чочколордон өскө, ол балкашту түүити сууга кем де кирбейтен...

Улустар балкашту суудан јескинижип, чеденге коштой јаткан чичкечек куртак јолычакла өткилеп браадала, оны кармап туратандар:

— Тыфу!.. Балкашту сууга арай ла түшпөдүм!..

Керек дезде ээчижип алала, суу јаар эжинерге брааткан суутуштын балдары да ого тееркежип, мынайда айткылап браатандар:

— Бийак-бак! Бак-бийак!..

Балкашту сууга ачу да, коронду да болгон!

Качан јааштын кийининде оны эбире база көп, оок балкашту суучактар толо бергенде, балкашту суу олоордын алдына мактанып та туратан. Өзөк-буурында ачу-коронун токунадып аларга болуп, ол арткан түүити оок суучактарга мынайда куучындап туратан.

— Је кандый да болзо, мен слерден эмеш јаан инем.. Слер мени андый ла неме деп бодобогор, калак... Менин суума, чочкодон болгой, улустар да жирип јүрөтөн!..

Балкашту сууда эки күн кайра эзирик Микита конгон, эмди түүити суунын оморкоп јаткан немези ол болгон ошкош.

— Меге эмди ле улус түшпей баады, азыйда андый эмес болгон эмей... Азыйда мен төс оромнон ыраак јок јаткан эмейим...

Арткан оок түүнти суучактар кўннинг чогына жалтыражып, салкынга түрүлүп, күлүмзиренгилөп, түүнти суунын эрмегин ончозы тындап жаттылар.

— Мында провинция! — деп, түүнти суу комудап, салкынга түрүлүп, чугулду унчукты. — Төс оромдорго једип алатан аргам бар болзо! Анда цивилизация, анда жүзүн-јүүр улустар, анда музыка!.. Ах! Менин музыка сүүрим коркушту!..

Түүнти суу чайбалып табыштанала, јарадынан арай ла ажа конбоды.

— Сыралалтын јанында ла јадатан болзом, канча кижии меге туш-пес эди!.. Ах, ачу, ачу!..

Је төс оромдордо бастыра сыралаптарды туку качан јоголтып салганын, анда эмди јаан туралар, јангы площадьтар тозөлип калганын ол эмдиге ле билбес болгон.

Бу ла өйдө бастыра бойы балкаш, семис, јоон кара чочко түүнти суунын үстүне келип, анаар ла јада берди. Ол винбазанын јанынан јер түртүп жүреле, онон јаан эзирик келген болгон.

— Шарлатан! Чочко! — деп, түүнти суу чайбалала, чочконын семис, кирлү жаагы орто толкузыла туда берди.

Је чочко түүнти суула көп чечеркешпей, ого киреле, јакшызынып, көзин јумуп ийди. Эзирик чочко коркылдап, база бир эмес јадала, онон козурыктай берди.

Түүнти суу база эмеш чайбалып, атыйланып јадала, онон чочконын семис, киртү мойынынан кучактанып, терең үшкүрип ийди:

— Канайдар база?.. Чочко до болзо, бойымнын өбөөним!..

Сопоктордын согушканы

Айдын түн болгон. Ажын јуунадып салган күски чөйбөк кыралар ак јаркынга кунукчылду саргарыжып, кыштын удабастан ла келерин сезип тургандый, көзүнөк өпкүрө тымык сомдолтып жаттылар.

Кадын база нени де сананып, араай, кунукчылду шуулайт. Јаратка јөлөнүп алала, уйуктап турган тымык паромдо от суркурап, Кадыннын ол јанынан паром сакыган улустын чөйө кыйгырганы угулып калат. Деремненин учында турган идиргенде түннеле аш согуп турган колхозчылардын кожонгы тымык кейде араай шыгырап турды.

Колхозтын јангы туткан клубында тапчы да, изү де болгон. Түжикеле буудай соккон улустар полдо, төжөктөринин үстүндө андангылап, козурыктап жаттылар.

Јабыс таш печкеде изү кастор, база уйуктаарга тургандый, өчөмик јалып јатты. Столдын үстүндө турган чайлу јес. чөйгөн тумчугын салактадып ийеле, уйкузына самаарып, база үргүлөп отурды.

Канайтса да, түннинг төрт чазына јетире уйуктаарга ого јарабас

болгон. Ненинг учун дезе тўннинг төрт часта идиргенде аш согуп турган улустар ажанарга, чай ичрге бого келгилер...

Јаңгыс ла уйуктабай, эмдиге ле оморкожып турган немелер — ол таш печкени эбире кургадынып турган көп сопоктор болгон. Сопоктор печкени эбире ончозы јергелей тургулап алаала, анекдоттор айдыжып, жүзүн-јүүр улустар керегинде, јадын-јүүрүминде болгон учуралдар керегинде узак модорложып турдылар.

Черүден келген сопоктор дезе ончозы алдынан түп-түс јергелей тургулап алаала, кажы ороондо жүргенин, кайда службада болгонын эске алынгылап турдылар.

— Качан мен Германияда болорымда... — деп, бир уур кирзовый сопок печкеге кончыла јөлонип алаала, куучындап турды. — Бијени ба-за бергем ле!..

Арткан сопоктор ончозы оны тындап турдылар. Конюх Микиткенин оозы ачык тере сопогы печкенин үстүнен кончын салактадып алаала, кирзовый сопоктын эрмегин тындап, ичинде чала күйүнип јатты.

Черүден келген сопоктордын алдына түшпеске, бригадир Киреевтин сопогы талтайып ийеле, кирлү чуузын ийини ажыра салынып алган турды.

Сопоктордын эн ле јобожы — ол Јаманјыктын јантык сопогы болгон. Онын јамачызынан өскө мактанар немези јок учун, ол сопоктордын эн ле учында, куучыга да киришпей, сөс тө айтпай, јаңгыс ла ончозын тындап отурды.

— Качан мен Том-Тура деп городто үрөнөримде... — деп, механизатор уулдын яловый сопогы унчукты. — Је нени көрбөдим деп айдар!.. Айла городской кыстардын јаражы коркуш, уулар... Је мен олорды јакшы билбей, кожо жүрбей.. Јаш-Тура деп јаан городто до жүрдим. Анда ончо асфальт ине, мындагы балкаштый балкаш анда түжинге де кирбес... Мындагы јердин дезе јаңгыс кумагына да жычуун жаңар..

— Челуха! — деп, бу ла өйдө Каракайдын эски кондеповский сопогы унчукты. — Мен Кош-Агаштан ала Јаш-Турага јетире Чуйдын трагыла јаантайын мал айдап жүрөтөм. Элебөдим де, эрелбөдим де! Эмдиге ле сал жүрүм!

Каракайдын сопогы там ла көөрөп браатканын көрөлө, кенетийин Јаманјыктын јантык сопогы унчукты:

— Је мен колхоз-салкаста ла жүрүп, бош карып калдым. Немец кыстарла да бијелебөдим, городской кыстарла да колтукташпадым. Дуныка-Саныкала ла бијелеп, тумчугым элеп калган ине...

Арткан сопоктор Јаманјыктын јантык үлүш сопогын јаңгыс ла көрдилер. Јантык сопок куучынын айдып божой ло берерде, кирзовый сопок ого бир сурак берди:

— А сен черүде болдын ба?

— Армияга кайдан барайын — ак билетту инем...

— Айса чортты да билбейтен сопок эмтиринг — деп, арткан яловый сопоктор јаңгыс үнле айдышты.

Јаманјыктын сопогы удура бир де эрмөк айтпады. Је Каракайдын кондеповский сопогы токунабай ла турды.

— Мен качан бир картошказы кө-өп келинле таныжым туарарым-

да... — деп, ол куучымды баштап ла жадарда, бригадир Киреевтин сопогы ого унчукты:

— Же болор, төгүне ле калыраба!..

— Немези төгүн, чын! — деп, печкенин үстүнөн конюхтыг албак оосту сопогы жара киришти. Конюх Микиткенин сопогы ла бригадир Киреевтин сопогы та ненин де учун өштөжип, жаантайын керижип туратандар.

— Октябрыдын байрамы тушта сен меге база жыдыган. Токто ло токто. Мен сеге рядовой сопок эмезим!

— Акыр ла болзын, на́йы! — деп, Киреевтин сопогы кекенди. — Мен сеге керишти көргүзерим. Жамылунын сопогын жамандаар деп жүреле, жакшы ла неме көрбөс болдын ба, на́йы...

Конюхтыг сопогы ачынган бойынча, нени де айтпай, бригадирдин сопогынын үстүнө келип түшти.

Ончозы тымый бердилер, Жаманжыктын сопогыла жандажып турган камоктор чочыйла, ончозы потпойло жаар санаа жок калып ийдилер.

Деремнеде пөтүктөр кыйгырыжа берерде, сопоктор ойто ло жерге-лей тургулап, ишке барарга белен болдылар. Улустар ойпонип, казанчы келинди мендедип турдылар:

— Капшай, бала, казанынды ас!..

Күн чыгып келерде, сопоктор чыкыражып, колтылдажып, мачылдажып, ишке жаңгыс күүндү жүре бердилер.

Бөкөн бутту бөднө Таратынын сазында болгоны

Жакшынак жайгы энир болгон. Кобыдан ла арканын эдегинен чапкан өлөңнүн жыды тыг жытанып турды. Бөднөлөр энирги жыргалын токтотпой, тал-табышпа жырдап турдылар. Чапкыр ышка тартылып калган тууларда күүк араай жыпкылдап турды. Күүктүн түжүне ле кожондожынан шайып калган куран кайага чыгала, коркушту тыг кыйгырып ийди:

— Бау!

Кечире түшкен сын-арка онын кыйгызына тунгак торгула берди. Күүк арбаттыртып алала, этпей токтоп калды.

Жаңгыс ла жаландагы састын эдегинде бөднөлөр ойын-жыргалын токтотпой, тал-табышту кожондожып турдылар. Бөднөлөр бүгүн ончозы омок-жимек болгондор. Ненин учун дезе бир неделеге чыгара ургун жааш жаган жийининде айас, тымык күндөр тура берген. Эмди бөднөлөрдүн билинип-билинбей жырдап турганы бу болгон.

Эки сырсап келин-бөднө бой-бойлорун сөгүжип, мынада кожондожып турдылар:

Батпадың ла батпадың,
Балуун батсын таңманың!

Олор ненин учун сөгүжип турганын жаңгыс ла бөкөн жодолу бир бөднө билип турган. Эки сырsak бөднө бөкөн жодолу бөднөгө санаазын салган болбой кайтсын, онын учун эмди экилез бадышпай, сөгүжип турганы бу ошкоч. Бөкөн жодолу бөднө Салгандунун сазында эки жыл журтаган, а Салгандунун сазы—ол бөднөлөрдүн төс жери болгон. Салгандудан келген бөднө дежи, ончолорунун санаазы чыгып турганы бу болды.

Бөднөлөргө коштой журтаган айылдаш талтар база мында жыргалда болгон. Же ол бойын тудунып, көп калырабай, ойын-жыргалды, казан-айакты ла башкарып, тойтындажып турган шалбаа бөднөлөргө мынайда кыйгырып турды.

— Тилин тарт! Тарт! Жыдымар!

Бөкөн жодолу бөднө талтарга бойунун кемненге де камаанду эмезин жүргүзөргө күчи жеткенче ле албаданып турды. Онын учун ол төнөзөктөрдүн жамылузы болуп турган коркок белдү, жаанай берген бөднөлө мынайда куучындажып отурды:

— Салгандунун оозында мен туй ла эки жыл жаттым. Же мен нени көрбөдүм деп айдар!

— Ба-та-зын, ба-та-зын! — деп, сырsak бөднөлөрдүн бирүзи бөкөн жодолу бөднөнү аяктап, онун көзүн торт ло албай турды.

— Карчага-сарчага слерге ле коркушту, а ол мениле кожо иштеген — деп, бөкөн жодолу бөднө көрөйп турды. — Бир кезек өйгө ол менин болушчым да болуп иштеген. Бис карчагала кожо нени иштебедис деп айдар...

Бөднөлөр кайкаганынан ончозы жаңгыс үнле кыйгырыжып чыктылар.

— Ба-та-зын! Ба-та-зын!

— Мен мүркүтле де кожо иштегем! — деп, бөкөн жодолу бөднө көкиген бойынча ажыра айдынып ийди. — Мен... Салгандунун сазында ончозын билерим! Мен...

Бөкөн жодолу бөднө кенетийин туруп, бийик ле деген төнөзөктин үстүнө чыгып келеле, чолтук жыска канадын ичкери жайа тутты:

— Мүркүт ол слерге ле коркушту, а мен... мен... — бу ла тужунда бөкөн жодолу бөднө тескинип турала, састын жыду суузына арай ла келип түшпөди.

Арткан бөднөлөр жаңгыс ла «Ах, ах!»—деп кыйгырыжып турдылар.

— Мен... Мүркүтле кожо... мен... — деп турала, бөкөн жодолу бөднө төнөзөктин бажынан агтарыла берди.

Одожында аркада койу аксарактардын төзінде журтап жаткан карган талтар бөднөлөрдүн табыжына чат ла уйуктап болбой салала, учында чугулду арбанды:

— Уйуктагар, көрмөстөр!

Же көкий берген бөднөлөр түниле жыргагылап, жүк ле таң алдында уйуктап калдылар. Тымый берген састын үстүле эртен туранын женил, ак сүттий туманы араай жайыла берди...

Эски гардеробтын ичинде

Кандый да бир учреждениенинг эски гардеробында мында иштеп турган бир инженердинг желбер кулакту бөрүпи жатты. Онын ээзи ишке ончозынан эрте келген учун, ол эмди эдер немезин таппай, эмеш эригип, жаан столдун ары жанында кандый да документ кычырып отурды.

Чынын айтса, ол оны кычырып та отурган эмес, же ол бичикти жазаган кижиден кандый-кандый кырмак бедреп отурган. Желбер кулакту бөрүк ээзинин андый кылыгын бойына база алынып алган учун, эмди арткан ишчилердин бөрүктери тогус часта жеткилеп келзе, оорло кырмактажарга аргазын таппай, порт ло энчигип болбой жатты...

Стенеде турган жаан озогы час тогус катап сокты:

— Бум, динь! Бум, динь!..

Гардеробтын эжиги ачымчылу чыкырап, кайра ачыла берди. Кулакту бөрүкти эчий гардеробко терлеп-бурлап калган бухгалтердин жанык шляпазы жетти. Жанык шляпа желбер кулакту бөрүктинг жанында турган кадуга түргөн селбектенип ийеле, омок үниле унчукты:

— Айдарда, бүгүн суббот по?

— Нөкөр шляпа, — деп желбер кулакту бөрүк кычырантып унчукты. — Слердин сагыжаарда иш эмес, жаныс ла суббот...

— А что? — деп, жанык шляпа айтты. — Баланс жогынан жүрүм де жок... Суббот болзо — суббот, байрам болзо — байрам!..

— Нөкөр шляпа! — деп, кулакту бөрүк катап ла кырмак бедреди. — Слердин мандайыгар ненин учун үлүш?

— Тс-с! — деп, жанык шляпа унчукты. — Мен кече байрамдап жүреле, лакалга жүшкөм. Онон байрамга сойотон чочконунг балазын сүрүжип, аайы-бажы жок терлегем.

— Ха, частная собственность! — деп, инженердинг желбер кулакту бөрүпи маказырап каткырды.

Олор анайып онон до ары кырмактажар эди, же бу ла өйдө гардеробтын эжиги катап ла ачыла берди. Ишке келген ишчилердинг бөрүктери кадуга жергелей-жергелей табышту селбектенгилеп ийеле, бойлорыла анайда ок табышту эзендеже бердилер. Жаныс ла экинчи инженердинг элентизи једе берген бөрүпи эзендешпеди. Онынг ээзи башкун экономический сурак аайынча узун доклад бичиген, эмди эски бөрүктинг эзендешпей турганы ол болбой кайтсын...

Бөрүктер кадуга селбектенип алала, жадын-жүрүм керегинде куучындажып, базарда садылган аш-курсактын баазын шүүшкилеп, калганчы өйлөрдө болгон солундарды куучындажып турарда, кенетийин кандый да бир ишчининг түлкү бычкак бөрүти унчукты:

— Же, слер алтайлап куучындашсаар, уулдар...

— Национализм!.. — деп, бу ок өйдө байагы инженердинг желбер кулакту бөрүпи айтты.

Түлкү бычкак бөрүк жоркыган бойынча, чачактарын салактадып, бир де табыш чыгарбай барды. Онон одус минулка оройтып калган главный инженердинг желбер бөрүги ачынганынан атырайып калган келди.

Оны көрөлө, ончозы унчугышпай бардылар..

Гардеробтын ичинде сүрекей тымык боло берди. Керек десе кача бир ишчинин тийинг терезинен эткен бөрүгү чичкирип те ийерде, «Су-кадык жүр!» — деп, бирүзи де айдышпады. Гардеробтын тыш жагында жаныс ла чаазындардын шыктыраган табыжы ла көп толту перолордын чыкыраганы угулат.

Кажызы ла: «Байла, главный инженер база ла начальнигиле керешкен болбой кайтсын...» — деп сананат.

Эн ле учында гардеробко омок-сеген жиит ишчинин чүмдү шляпазы жетти. Ол бош кадура селбектенип ийеле, омок үниле кыйгырды:

— Эзен-амыр ба, карындаштар!

Же каруузына кемизи де унчукпады. Чүмдү шляпа түниле жошкындап, танец-манец бедреп жүрген, эмди ишке оройтып калганынан эмеш кемзинип, база унчукпай барды. Байагы инженердин желбер жулакту бөрүгү главный инженердин бөрүгине жылчандап көрөлө, чүмдү шляпага:

— Аморальный жадын-жүрүмдү неме!.. — деп шыркырады.

— Ненин учун оройтыган? — деп, главный инженердин бөрүгү ого атыланып чыкты. Бойы одус минутка ненин учун оройтыганын кемге де айтпады.

— Поликтиникада болгом, анализ табыштырып жүргөм... — деп, чүмдү шляпа актанат.

Ончолоры оны арадап келдилер. Чүмдү шляпага олор нени айдышпай туру деер! Ончолоры оны: «Сен жалку, тееркек, образованиен бийик те болзо, эски бөрүктег ары» — дежиип турдылар. Секретарь-машинистка үй кижинин тыртындаган кызыл шляпазы ончо табыштарды өткүрө өткүн үниле чынгырып ийди:

— Ол стилига! Оны месткомнын жуунында шүүжиип көрөр керек!

Анайып бөрүктөр, шляпалар ла картыстар эски гардеробтын ичинде сүрекей узак көришкилеп, чүмдү шляпаны иштин өйи божогончо арададылар. Чүмдү шляпа учы-учында чыдажып болбой салала, жарбынып, жерге келип түжерде, арткандары табыштарын токтодып, унчугышпай бардылар.

Иш божой берген кийининде ишчилер бөрүктөрүн кийгилеп, ончозы жүргүлтей бердилер. Эжиктин жагында турган гардероб ээн жылта жагыска эрикчелдү артып калды.

Өлб тараканнын жыргалда болгоны

Айдын түн болгон. Иштен арыган улус ажанып божойло, аяк-казандарын да жуубай, ончозы уйуктай бердилер. Уйуктаарга изү болбозын деп, олор туранын эжигин эмеш ачып салала, кемизи жерде жадып, кемизи такталар сайын уйуктап жаткандар.

Жаан, толту ай көзүңкөтөн араай карап көрөрдө, столдын үстүндө калаш, чай, мөттин сыразы, чегенге булгап салган талкан турды. Уйде бир де табыш жок, тымык болгон.

Јангыс ла ӧзӧктин суузы тыг шуулап, айга чалыткан ар-бӱткен керегинде чӱмдӱ чӧрчӧгин кожондоп јаткандый болды. Суунын ары јанында карануй, тымык аркада бир неделеге чыгара тыг оорып јаткан ӱкӱнин: «ух-ох, ух-ох!» — деп уур онтогону угулып турды.

Айдын јарык чырайын јука булуттар бектеп ле ийерде, кенетийин печкенин алдынан сверхоктын ӱни угулды. Ол таракандардын анылу вечерге баратан темдеги болгон.

Узак болбоды. Печкенин алдынан, толуктардан таракандар чӧй-илижиپ, ончозы стол јаар бардылар. Тактанын алдында јаткан таракандар бӱгӱн печкенин алдында јаткан таракандарга айылдап келген болгон. Онон улам печкенин алдында јуртаган таракандар бойынын ортозында јажытту шӱӱжеле, айылчы таракандарды јакшы кӱндӱлсер деп јӧп чыгаргандар. Андый јыргалга кажы ла тегин таракандарды кычырбай, чыгартулу кара, боро таракандарды кычыргандар. Столдын ӱстӱнде курсак ончо белен турган.

Кара-кӱрен таракандар ла тараканнын эмеендери каткырыжып, тарсылдажып, ончозы стол јаар бардылар. Ончолорынын алдынан айылчы таракандар ла јоон кара укту-тӧстӱ таракандар бараткан. Арткан тегин таракандар ологро јол јайладып, жӱлӱмзиренижип, мыйрындажып, сагалдарыла булгап турдылар.

Је јыргалды-немени јаан укту-тӧстӱ кара таракан башкарып турган. Онын учун ол айылчы таракандарды талканду аяактын јанына отурпузала, кыска куучын айтты. Ол тактанын ла печкенин таракандары ортодо азыйдаг бери болгон најылыкты темдектеп, куучынын мынайда божотты:

— Таракандар ортозында најылык эзендик болзын! Тактанын кӱндӱлӱ таракандары, бу курсак бистин анылу ӱпкен специфический курсагыс болор, ажаныгар ла! — деп, укту таракан талканду аяакка кӧргӱсти.

Арткан таракандар кол чабыжа бердилер. Укту тараканнын кажы ла сӧзин таракандар колчабыжула уткып турдылар. Онын айткан кичинек ле кокур сӧзине арткандары каткырап кӱӱндери јок то болзо, је каткырып турдылар.

Бир канча уткуулду сӧстӧрдин кийининде столдо отурган айылчы таракандар талканды јий бердилер. Толукта јуртаган таракандардан чыгартулу келген эки тенеке таракан аяактагы сыраны анаар ла јуда бердилер. Печкенин ӱстӱнде јаткан таракандардан чыгартулу келген чичке сары таракан санаа јоктон ажанып, канадынын алдына калаштын оодыктарын туйка јажырып отурды.

Бир чечеркек таракан эш немеге јарабас, моко анекдоттор куучындап турды. Стененин јарыгынан келген таракан: «Эмеген таракандар учун ичеликтер!» — деп кыйгырып турды.

Кенетийин ойын-јыргал кӧндӱге ле берерде, чегендӱ аяактын ары јанынан ачу-корон кыйгы чӧйилди:

— Потпойлодон келген чыгартулу таракандар мында бар ба? А не, потпойлонын тараканы таракан эмес пе?

Јыргап јаткан таракандарга кенетийин уятту боло бергендий бол-

ды. Ыргалга потпойлонын таркандарынан бир де таракан кычырылбаган болгон.

Потпойлодон келген таракан талканду аяктын ары жанынан чыгып ла келерде, столдо отурган таракандар оны аяктай бердилер. Олордын алдында боро до эмес, кара да эмес, кандый да өңи жок, сан башка өлө таракан отуры. Потпойлонын карануйына онын жөзи, байла, сокорып калган болбой кайтсын, онын учун ол минус 0,5 номертү очка кийип алган турды.

Өлө таракан кычырылбаган да болзо, же онын бойы келген кылыгы ыргап жаткан таракандарга, айылчылардын алдына коркушту уятту боло берген. Же эби жок то болзо печкенин үстүнөн келген, бойлорун культурный таракандар деп бодоп турган боро таракандар ого айдышты:

— Отур, отур, көөркий!

Өлө таракан бир карган кара эмеген тараканга коштой отуруп ийеле, алча аякта чегендү талканга кирине ле берди. Карган эмеген таракан оны пенснези өткүрө узак аяктап көрөлө, учында коштой отурган узун сагалду, орто жашту төрөөн тараканга орустап шымыранды:

— Ах, он просто ужасен!..

Өлө таракан дее бастыра бойы талкан-тулкан, нени де көрбөй-укпай ажанып ла жатты. Же таракандар азийгы чылап кокурлашпай да, кожондошпой до, бижелешпей де бардылар. Өлө тараканнын көзинче укту-төстү таракандарга кокурлаарга жарабас болгон. Ончозын башкарып турган семис таракан өлө тараканды көзиле адып ийгедии отурды.

Же өлө таракан талканду аяктан туура да көрбөй, ажанып ла жатты. Ончозы ажанбай токтой береле, карыта-карыла ажанып жаткан өлө тараканды аяктап отурдылар.

Учында айылчы таракандар эпжоксынып, ончозы жанарга шыйдына бердилер. Арткан таракандар дее айылчыларына катап ла күлүмзиренижип, олорды бирден, экиден үйдежип турдылар.

Ай ажарга отура берди, таракандар дее толуктары сайын бир де табыштамбай, ыргалду жерден эпжоксынгылап, тарап-таркап турдылар. Бир канча өйдүн бажында столдын үстүндө бир де таракан артпады.

Сыралу аяктын жанында сок ло жангыс өлө таракан артып калды. Ол очказын жылайтып салган, бойы жаан эзирик, та кемге де арбанып жатты:

— А не, потпойлонын тараканы таракан эмес пе?!

Чычканак

І Б А Ж А Л Ы К

Изү печкенин алдында, толукта жарарып турган тегерик тежиктин жанында, кичинекей боро чычкан күйбүттеп отурды. Эбире карануй да, тымык та болгон. Балкаш печкенин алдында, капкыштыг сынык

салтарынан башка, эски пыйманын баштары, терелердин керек жок үзүктери, балкаш аяктын оодыктары ла онон до өскө көп-көп немелер жаткан.

Кичинек чычканды энези уурдап эжелген калаштын оодыгыла эме-зе морковь-сарковътыг жемтигиле азырап салганда, онызы эски пыйманын тежиктеринен кирип, ойноорун сүүйтен болгон.

Чычканнын балазы аштаганча ла ойноп алаала, эмди уурданып барган энезин сакып отурды. Ол тыг арып калган, эмеш уйкузырап, же аштаганынан улам уйазына кирбей отурган. Тежик пыйманын баштары, жымыртканын кабаалары база арып калгандый тым жаттылар. Көзнөктөн жаан ай туранын полун агарта чалып турды.

Кичинек чычканап энезин сакып болбой, сверчоктын күнүкчылду үнин тындап отурды. Печкенин алдында, балалу эне чычканнан өскө, база бир де чычканнын уйазы жок болгон. Кичинек чычкан энезиле экү бу айылга жүскиде, качан башталкы ла сооктор жерди тонгуруп ийерде, келгендер.

Эмди тышкары соок. Ай жаан тегерик жүзиле көзүңкөтөн көрүп те түрза, же тышкары салкын болгон. Кичинек чычкан салкыннын шууланын ла ставнялардын катырап турганын тындап отурды. Ого коркушту болгон.

Же энези эмдиге ле жок. Сверчоктын үни өйдн там ла узадып, там ла узадып тургандый. Кичинек чычкан энезинин кийининен ары барарга сананды, же чычканап тежик пыймалардын жаткан жеринен ары жерде качан да болбогон, онын учун ол аза береринен коркып отурды. Ол энези керепинде сверчоктон сураарга сананган, же сверчок сок ло жангыс-кан журтаарын сүүп, бойыннын кожогынан өскө, кемнин де үнин сүүбейтен болгон. Онын учун ол кичинек чычканнын үнине каруузын берерден болбой, печкенин жарыгында эжигин де ачпады.

Кичинек чычкан сверчоктын эжилдинде бир эмеш сананып турала, ичкери көрди. Ичкери кандый да немелер онын көзине көрүнип турды, олор ончозы айдын жаркынына жалтыражып тургандар. Ол тактанын алдында турган үй саайтан көнөктөр болгон, же кичинек чычкан олордон тыг жалтанып, жууктаарга болбой турган. Онон ары жаан шкап карарып турды. Ол шкап коркушту бай болгон: онын ичинде бу ла изү печкеге быжырган калаштын оодыктары, кычкылзымак куруттар, чайга собуратан сүттин каймагы бар болгон. Онын ончозын кичинек чычканап көрбөгөн до болзо, же энези жанып ла келген сайын, ого шкап қерегинде көп немелер жуучылдайтан. Онын энези, байла, анда болор...

Же ненин учун ол удап жат? Улустар ончозы уйкуда, шкап жабылу эмес, онын энези кайдаар баратан?

Учунда кичинек чычкан энезинин кийининен ары барарга бек сананып ийеле, печкенин алдынан чыгып келди.

Туранын ичинде коркушту тымык болгон. Жангыс ла орында, жерде уйуктап жаткан улустардын улаарганы ла терең тынганы каа-жаада угулып турды. Кичинек чычкан эбире жазап көрөргө, печкенин оозына жүк ле арайдан кармактанып чыгып келди.

— Тишь-шь, мышь! — деп, көнетийин печкенин оозында турган квашня ого араай унчукты.

Чычканнын балазы коркыган бойынча, араай чынтырып ийеле, печкенин оозынан тактанын үсти жаар секирип ийди. Энези оны байрам күндөр сайын ак кулурдын тестезиле де азырап туратан болгон, же тенок чычканак печкенин оозында турган немени тестелү квашня деп торт ондобогони ол.

Онын ады Чычканак болгон, же кичинек чычканга андый атты карган оверчок берген бе айса энезинин таныш өскө чычкандары берген бе — оны ол билбес болгон.

Чычканак аяк-калбактарга согулып, энезин болушка кычырган. Же карууна бир де үн угулбады. Ол тын кунугып, столдын үстүнө чыгала, столдо турган жаан кринкенин төзінде санааркап отурды. Кринкени эбире бу ла жуукта иштенип божогон агаш, телентир калбактар амырап жаттылар.

Чычканак ойто кайра жанарга сананды, же онын ойто баратан жолында квашня турган. Канайдар, нени эдер? Чычканактын коркушту ыйлаар куўни келди, же табыш чыгарарга база коркушту болгон.

Ол столдын үстүнөн түжеле, шапка жууктап келди. Тенкейип калган шапка бир де табыш жок, база тымык болды. Чычканак тортинчи полканы өрө аяктап, энезин кыйгырып ийерде, же каруузына шапка күнтүрей берди.

Чычканак коркыган бойынча жана болды. Онын энези анда база жок болгон. Учү-учында торт арып-чымал калган Чычканак орыннын жанында отурды.

Чычканак учында чыдажып болбоды. Столдон калаштын кадарын жүктенип алала, клееткен тараканга жууктап келеле, кортук, чичке үнеле онон сурады:

— Слер менин энемди көрдөөр бө, былар? Мен энемди таппай калгам.

Таракан жүгин жерге түжүреле, узун сагалыла терин арланып, каруузына унчукты:

— А бу сенин энем кече ле аа жок калаш апарган жок беди! Бүгүн база келген бе? Уйат-сайат жок тагмалар уурданып та билбес! — Таракан жүгин ойто жүктөнеле, онон ары арбанды: — Калак, калаштын оодыгы божоголокто, база бир катап барып келедим, кудай. Онон башка байрамга жетире буудайдын калажы болбос дежет. Калак, калак, капшай барадым!

Чычканак торт чөкөнөлө, көстөрүн жумуп, ойто бурылды. Ол орыннын алдына кирип ле келерде, кенетийин ого кандый да сан башка табыш угулды. Чычканактын жүреги коркыганынан арай ла жарылбады. Же көөркий тегин ле жерге коркыган: орыннын алдында бир де коркушту неме жок болгон. Анда күркүрөп турган неме — ол байрамга ачылып койгон сыралу бочкочок болгонун Чычканак база билбес болгон.

Мында кажы ла алтамда, кажы ла толукта жеткерлер кандый көп! Онын учун кичинек чычкан печкенин алдында бойынын тымык, амыр толугын, ого неден де кару тежик пыймаларынын баштарын эске алынып отурды. Же ойто жанатан аргазы кичинек те жок, онын жолында коркушту квашня турган.

Je ол эн ле коркушту жеткерди эмдиге көргөлөк болгон. Коркушту жеткер ого, ол качан жерде уйуктап жаткан улуска жууктап келерде, габарган.

Уйуктап жаткан эр улустын терлеп калган будына уучазын изидип жаткан эркек Урка-Мурка киске Чычканакты көрөлө, онын үстүнө кенетийин чурап келген. Чычканак ачу-корон чыгырып ийеле, кискенин колы-будына согулып, ого туттурбай, качып чыккан. Урка-Муркадан айрылала, ол калактаганча, орыннын алды жаар маптады. Урка-Мурка жаба баскалакта, Чычканак потпойлонын оозы жаар нени де аярбай, бодоп ло чурап ийген.

Потпойло терең де, карануй да болгон. Чычканак картошколордун үстүнө келип түжеле, тыныш алынып болбой, узак ойгө кыймыктагып та болбой жаткан. Онон ондонуп келеле, энезин, айылын эске алынып, ачу-корон ыйлай берди. Эркек киске Урка-Мурка десе сагалын сыймап, жараш тырмактарыла кыдырадып, потпойлого кирип болбой, ары-бери баскындап турды. Тежиктен кирип болбой салала, учында уучазын улустын будына изидерге ойто жүре берди.

Чычканак десе онон тыгыда ыйлай берди. Потпойло десе карануй да, чыкту да болгон...

2 Б А Ж А Л Ы К

Чычканак анайда ыйлап узак жатты. Ол аштап та, эригил те турган, же эбире карануй, чыкту, соок болгон. Чыкту потпойлонын ичинен жыдыган картошколордын ла база та ненин де уур жыды жътанып турды.

Чычканак потпойлодон канайып чыгайын, калак деп ыйлап та турза, же онын ойто чыгар аргазы жок болгон.

Кенетийин онын сырангай ла кийин жанында үн угулды:

— Бу мында кемизи ыйлай берди, жудаймай! Кем бу?

Ол айылы жаар брүжле апарарга келген Камок Казарыч болгон. Ол таарын жерге түжүреле, карануйды шыкалап, база катап сурады:

— Бу мында кем?

— Мен... мен! — деп, Чычканак жортук, чичке үниле удурат унчукты.

— А сен кем?

— Мен... Чычканак!

— Сенле не болгон, көөркий?..

Чычканак араай өксөп тура, ончозын жуучындап берди. Камок Казарыч Чычканакты да, онын энезин де билбес болгон, же ол бойын культуразы бийик Камок деп бодоп турган учун, мынайда эрмектенди:

— Э, чаалда! Бу сен Чычканак турун ине! Мен сени канайып таныбадым, жудаймай?.. А калганчы ойдо сен энегле экү кайда жаткан эдинг, экем? — деп, Камок Казарыч Чычканактын ада-энези бар ба, жок по деп билерге сурады.

— Пе... печкенин алдында... — деп, Чычканак унчукты.

— Же, же, ыйлаба, кожо баралык — деп, Камок Казарыч Чычка-

накты колынан алала, једине берди. (Ненинг учун дезе печкенинг алдында јаткан чычкандар јаан күндүдө болгон.)

— Энег кайда барган? — деп, Камок Казарыч кичинекей чычканды айылы јаар јединип браадала, үзүги јок сурап турды.

— Би... битбезим!..

— Байла, аза берген күлкү болбой кайдарың, а? — деп, Камок Казарыч кичинекей чычканды јелбер кабактарының алдынан соок көс-төриле ајыктап клеетти. — Андый болбой кайдар, а?

— Эй... эйе!.. — деп өкпөзиреп, Чычканак каруузын берип турды.

— Је алдырбас... Бистин айылга конуп аларың. Бүгүн мениң айытыма айытчы келген, оның учун бүркпеге келдим ине. Оноң башка мында сен не болор эдинг? Алдырбас, ыйлаба.

Чычканак Камок Казарычтын каруу сөстөрүн угала, эмди токунап, ичинде каран сүйүп те клеетти.

Камок Казарычтын айылы потпойлонын эн ле түбүндө, карангуу толуктын чике ле алдында, болгон.

Олор јединишкенче үйгө кирип келдилер. Камок Казарычтын эжиги элбек, кыптары кен, белетеп алган азыктары коржушту көп эптир. Туранын толугынан тажыган, кургак јенгестенг эткен дивандар кажыла кыпта турдылар. Мында амырайтан, уйуктайтан, ажанатан кыптар ончозы башка-башка болгон.

Камок Казарыч экелген бүркпезин толук јаар таштап ийеле, Чычканакты ажанатан кып јаар апарды.

— Сеге ажанар керек, нени јириң? — деп, Камок Казарыч сурады.

Чычканак дезе мындай бай кыпта качан да јатпаган, кичинекей тапчы уйа ла эски пыйманын бажынан өскө, жүрүминде ол нени де билбес болгон. Оның учун оның бажы тың айланып, куйругун сугар јер таппай, бойы алаатый берди. Оның эби јок кичинекей куйругу негеге табарып ийбезим деп, ол тың коркып турды.

Је Камок Казарыч оны једингенче ажанатан кыпка кийдирип келди. Чычканактын жүзине аштың ла таныш тату морковьтын јыды јаба соқты.

Јажыл јенгеле јапкан тегерик столдын ары јанында кеен, чичке сагалду, јылтыр боро куйрукту, кап-кара көстү суунын Күжүли отурды.

Камок Казарыч алаатый берген Чычканакты столго јединип экелеле, Күжүлле таныштырды.

— Бу атту-чуулу чычканның балазы! — деп айтты.

Күжүл јеп-јенил өрө турала, куйругыла мерген јантый согуп ийеле. Чычканактын тырлажып турган колынан ала койып, мында танышты:

— Суу-талайдың романтиги — Күжүл болорым!..

— Мен... мен Чычканак! — деп, ол чын ла Күжүлдин колынан тудуп јатканына эмдиге бүтпей, ырысту күлүмзиренип унчукты.

Отурган Күжүл састың јыду суузынан да келген болзо, та нениң де учун бойын «суу-талайдың бөрүзи» эмесе «суу-талайдың романтиги» деп адап турар болгон.

— Меге слерле таныжарга сүрекей јилбүлү! — деп, суунын Күжүли унчукты. — Слер менин калганчы калапту походторымды уккан болбойгар?..

— Уккам... — деп, Чычканак нени де билбезин јажыарга албаданып, эмеш кызара берди. — Энем меге... слер керегинде айткан.

— О! Сүреен, сүреен! — деп, суунын Күжүли сабарын өрө көдүрип ийеле, унчукты. — Отурыгар, отурыгар!..

— Слерге ажанарга брүкпенин бүри керек пе айса эски батинканын таманы керек пе? — деп, бу ок өйдө күндүчи Камок Казарыч Күжүлден сурап турды.

Суунын Күжүли бойынын билтирин, санаалузын көргүзөргө јенгеске кайра јадып ийеле, столго кандый курсак керек, андый курсактар јакып отурды:

— Э-э... меге бир-эки балык, брүкпенин бүри, бир кичине арба ла эски батинканын таманы керек. А слерге не керек? — деп, кенетийин Күжүл Чычканакка бурылып келеле, сакыбаган јанынан сурады. — Талтайларла жүрүп, балык јип үрөчип калгам. Эмди балыгы јок курсақты төрт болуп албай јадым.

— Меге... бир кичине арба керек... — деп, кичине Чычканак унчукты. — Эмеш брүкпенин бүри болзо... база да көм јок.

Көөркий Чычканак балыкты да, эски батинканын таманын да билбес болгон. Ол андый тамзаыкту курсақты качан да јибеген учун, билер ле курсактарын јакыды.

Камок Казарыч столго арба, брүкпенин бүрин, эски батинканын таманын ла онон до өскө жүзүн-јүүр курсактар тургусты. Је экелген курсақтың ортозында јаныс ла бастыктар јок болгон. «Суу-талайдың романтиги» кенетийин тарыска вилказыла столды тын согуп ийеле, орус тиле кыйгырып ийди:

— Терпеть не могу сухопутных! Да, да, любезный!

Күндүчи Камок Казарыч араай тырлажып, айдар сөзи јок болды. Канайдар? Онын таайынын уулы Күжүл көп јылдарга өскө талтайларда јаткан, чындап та «суу-талайдың күлүги» болгон... Онын учун Камок Казарыч үни тырлажып, бурузын алынып, араай унчукты:

— Је бис мынайып ла јаткан камоктор адис... Ачынбазаар...

Камок Казарычтын таайы потпойлонын тегин ле боро камогы болгон, је ол качан јас божоп, јай јангы ла башталып турарда, јиит Күжүлге туштаган...

Онон олордон бир бала чыккан... Онызы «суу-талайдың күлүги» ле «суу-талайдың романтиги» болгон...

З Б А Ж А Л Ы К

Камок Казарыч столго эски батинканын таманын экелбеген болзо, «суу-талайдың күлүги» онон до артык ачынар ади.

Ол өйлөрдө арба ла брүкпенин кийининен ары эски батинканын

¹ Јерле жүрөчөлөрдө көрө күүнөм јок!

таманын кемиретени чүмдө болгон, онын учун боро Күжүл эмеш токунап, өскө талайларда кандый курсак жигенин, анда кандый курсак барын — ончозын тоолоп отурды.

Чычканап десе андый курсактарды көрөрдөг болгой, андый аштын адын да укпаган болгон, же андый да болзо, жадын-жүрүмнүн аайын жагы ла ондоп баштады. Ол бойын тегин ле боро чычканын балазы деп айтса, отор оны айылынан чыгара сүрүп ийетени эмди ого сүрөкөй жарт болгон. Онын учун суунын Күжүлүнө өткөнүл, ол нени ле жизе, оны жип отурды.

«Талайлардын бөрүзи» десе бу ок бйдө эски батинканын таманын кемирип, сагалын кургак капустанын бүриле арлап отурды. Ажанып божойло, ол бир кичинекей морковьтын суузын ичти.

Онон ончозы амырайтан кыпка бардылар. Камок Казарыч жегестен эткен диванга чалкойто жадала, арыганынан көстөрүн араай жумуп ийди.

«Суу-талайдын күлүти» диванга кайра жадып ийеле, Чычканапка бир канча сурактар берди:

— Слер, Чычканап, орус тилге жуучындажып билерееп бе?..

— Эйе... Орус тилге бе?.. Жок, жок! — Чычканап жер жаар көрди. — Энем мени коштой жаткан орус деремнеге ийерге сананган, же кыш же-дип келерде, бис барып болбодыс...

— Ачу, онызы ачу... А немецтеп билерееп бе, Чычканап?

Жердин үстүндө немецкий тил бар деп Чычканап качан да билбеген, онон болгой, онын энези де, онын жаанызы да билбеген.

Чычканап там ла тырлажып, Күжүлдин сурагына нени айдарын торт билбей отурды.

Күжүл көзүн тазырайтып ийеле, бир канча артылдууш немецкий көстөр айдып ийди.

— Сүреен жакшы тил! — Чычканап унчукты.

Чынын айтса, Күжүлдин айткан көстөри ого бир де жарабай турган. «Жакшы ла тилди булгап, мынайда не унчугар» —деп, ол ичинде сананып турган. Же культура жогын көргүспеске, Чычканап база катап унчукты:

— Сүреен жакшы тил!.. Же слер нени айттыгар? Мен андый тилди билбесим ине!

— Аш ас — баш тас деп айтканы — Күжүл анайда айдала, онон эмеш та нени де сананып, учында Чычканапка мындай сурак берди: — Чычканап, а слердин энегер кайда?

— Менин энем жок!.. Энем картошко уурдап барала, ойто... ойто келбеген! — деп, Чычканап токунап болбой турды.

— Эненди мен табарым! — деп, кенетийин Күжүл унчукты. — Эненди таппазам — мен «суу-талайдын күлүти» эмес!..

Чычканап Күжүлдин тизезине көнкөрө жадала, онон тын ыйлай берди...

Төрт күн өткөн соңында бир катап эниргери Чычканаң жылу уйуктап жадарда, Камок Казарычтын балкаш эжигин кемде түргөн, мендештү токулдада берди.

— Анда кем? — деп, Камок Казарыч онтоп-сыктап турала, эжикти ачып ийди. Камок Казарыч кече потпойлодон брүкпе экелип жадарда, онын киндиги чөйилген, онын учун эмди ол эмеш оору болгон.

Эжиктен эки балазын једингенче, суу балтырганның бұринен эткен чүмдү шляпазын чала кыйын кийип алган таныш эмес дама Күжүл кирип келди.

— Күжүл мында ба? — деп, таныш эмес дама Күжүл эзендешпей де, балдарын једингенче төрдөгү кып јаар басты. — Ол ийт кайда?

— Мында...—деп, нени де ондобой, Камок Казарыч чала алаатый берди. — Слер кем болорыгар?

— Мен Күжүлдин экинчи алган үйи! — деп, дама Күжүл чыгырып ийеле, кенетийин јенес диванга көпкөрө јада түжүп, тын ыйлай берди. — Мен ол кирези коркушту эмезим!.. Ол кирелү бай эмезим!.. — Онын кийининде колтугынаң јолдо өзөтөн тамыр јалбыракты чыгарып келеле, көзин түргөн арлай берди. — Суу бар ба? Суу беригер!

Камок Казарыч кузуктын кабаазына капшай ла суу экелип берерде, дама Күжүл түргөн-түргөн ичип ийди.

— Ол ийт кайда? — деп, дама Күжүл өкпөзиреп, база катап сурады.

— Амырайтан кыпта... Ба-таа, не болгон?

— Слерде јыдыган картошко бар эмеш пе? — деп, дама Күжүл көстин јажынаң кызарып калган көстөриле Камок Казарыч јаар көрди. Дама Күжүл тын ачынганда эмезе ыйлаганда, јүрегин токунадып аларга болуп, јыдыган картошко јытап туратан болгон.

Картошканы јытап божойло, дама Күжүл көзинин алдында кызара берген терезин быркырууш өлөннин јымжак чечегиле арлап алды.

Оноң өрө турала, балдарын, эки арык күжүлдерди, једингенче амырайтан кып јаар кире конды.

Чычканаң ла Камок Казарыч алаң кайкала, дама Күжүлдин кийининен ары көрүп, нени де ондоп болбой турдылар.

Амырайтан кыпта күжүлдер чыгырыжа бердилер. Кичинек күжүлдердин кыйгы-кышкызы курч бычакла кулакты кезип тургандый болды.

Эмегендү-өбөгөндү Күжүлдердин чыгырыжы оноң до тын болгон.

— Боро Момонды алатан болзон, мен бурулу ба? — деп, дама Күжүл чыгырып турды. — Боро Момон мендий јокту эмес, ичеендү, курсакту... Карын сени сакуп отурган болор! Бар, бар! Чык! Таайымнын јуртынаң эмди ле чык!

— Камдула кожо канатту эмес бедигер?—деп, «суу талайдын романтиги» кыйгырып турды. — Камдунын терези баату, менин теремдий эмес... Карын мени канайып таптың?

Олордын кырышканы коштой кыпталы Камок ло Чычканаңка јарт эмес болзын деп, учы-учында олор орустап кериге бердилер:

— Да, да, да! — деп, дама Күжүл чынгырып турды. — Я нашла мужа со всеми удобствами!.. Да!..¹

— А мне чихать на вас!² — деп, «суу-талайдын романтиги» кыйгырып турды.

Жүк ле орой түндө дама Күжүл ыйлаганча эки балазын јединип алаала, суунын јарады јаар јаныскан јуртаарга ойто јана берди.

5 Б А Ж А Л Ы К

Дама Күжүл јана берген кийининде «суу-талайдын романтиги» Чычканакка база бир канча сурактар берген.

Энирде «суу-талайдын романтиги» бар-јок курсакты ончозын јип алаала, тыг кегирип, Чычканактан сурады:

— Чычканак, слердин уйагар јаан ба?

— Јаан эмес ле... Он чычкан бадар ла...

— Хм... Је тыг да јаан эмес эмтир...

— А уйабысты не сурап јадыгар, былар? — деп, Чычканак Күжүлден удура сурады.

— Мен сенин эненди бөдрөп барарга турум!.. — деп, Күжүл ого айтты.

— Айса мен кожо барадым! — деп, Чычканак токунабай чыкты.

— Сен кискеден коркыбазың ба?

— Јок, јок! Мен бого јетире јаныскан келгемде, эмди экү барзабыс, киске бойы коркыыр!

Чычканак секирип, алакадарыла согунып, столды эбиреде јүтүрип турды. «Суу-талайдын күлүги» кату саламнан кылыш-јыда јазап алаала, јалмажына јаба тагынала, айтты:

— Киске табарза, эки көзин ойо сайарыс!

Камок Казарыч Чычканак ла Күжүлге јолго јиир азык јазайла, Чычканактын јардына јүктеп берди. «Суу-талайдын күлүги» дезе салам јыдазыла стенелерди сайып, коркуштанып турды:

— Былтыр кыраның өркөлөриле јуулашканыс санаама кирет...

Күжүл јакшынак тартыжуларын узак эске алынды. Онон кенетийин өрө секирип чыгала, кыйгырып ийди:

— Ичкери! Ой јеткен! Түн!

6 Б А Ж А Л Ы К

Чычканак ла Күжүл потпойлонын оозына једип келдилер. Эски кенденнинг боркызынан тепкиш буулагылап алаала, потпойлодон чыкпай ла, туранын ичин ајыктап көрдилер.

Полдо ол ок улустар уйуктагылап јаттылар. Орынның алдында

¹ Мен бөккө бөбөгөн таап алгам!

² Түкүрейин слерге!

турган бочкого сыра туйукталып, ачурканып, түймөп, мынайда тың ар-банып турды:

— Ш-ш... Ш-шайтандар!..

— Эх, бир-эки кружка сыра ичкен кижиле! — деп, Күжүл салам жыдазыла бочконун жигин сайгытап турды. Сыралу бочкодон жаптапбай турган Күжүлге Чычканак алган кайкап, бочкого жууктап болбой до турды.

— Капшай баралыктар, былар! — деп, Чычканак шымыранып, орыннын будына жапшынып, ичкени аяктап таппай турды. Ай тың чалып турганынан улам онын көстөри кылбыгып, ичкени көрүп болбой турган. Күжүл бочконун үстүнө чыгып, көрөлө, айтты:

— Арыштын сыразы эмтир — деп билееркеп турды. — Былтыр пачечниктин айылында жадарымда, менин аракыдаш база тың ла болгон... Күрүм айла адарулардын азык мөдинен туйка сыра ачиткан ине...

— Энем, байла, эмди үйдө болор — деп, Чычканак кунугып, печкенин алдынан көзүн албай, унчукты. — Эмди сакып турган болор. — Же печкенин оозында база бир мындый коркушту неме бар...

Кенетийин жеткер боло берди. Урка-Мурка олордун кийин жанынан өңөлөп келген бойынча, Чычканакты жаба басып алды. Чычканак чичке үниле чыныгырып, калактай берди.

Же Күжүлдин салам жыдазы эмес болгон болзо, Чычканак мында ла божоор эди. «Суу-талайдын күлүгү» Урка-Мурканы кийин жанынан жыдазыла кадап ийди.

— Жо-оу! — деп, Урка-Мурка кыйгырала, Чычканакты ычкынып, бойы бура сокты. Чычканак калактаганча, печкенин алдына кире конды.

Тартыжу баштала берди.

— База ла бир алтазан, өкпө-буурыңды өткүрө сайарым! — деп, Күжүл салам жыдазыла жагып, тың кыйгырып, же бойы каранынан печкенин алды жаар тескерлеп клеетти.

Киске Урка-Мурка көзүн жалтырадып, сагалын араай сыймай согуп ийеле, жеңин шымынып алала, айтты:

— Же, же, көп жыдыба, уул! Сендий немелерди база көргөм лө.

— Айткылаш жогунан! — деп, Күжүл ачынып чыгала, кыйгырып ийди. — Мен бойымды айткыладарга кемге де бербезим. Сен билерин бе, жак по, мен кем?

— А-а, сендий жыдымарларды билерим! — деп, Урка-Мурка «суу-талайдын романтигин» печкенин алды жаар там ла кыстап, там ла кыстап клеетти. Күжүл жымырткалардын кабаазына эмезе сынык калбактардын сабына илинип, арай ла жыгылбай клеетти.

— Бери не келген? Сенизи жокко жакшы жатканыс! — деп, киске Урка-Мурка ыркыранып клеетти. — Байла, Чычканактын эненин аларга келген болорун. Жүр мынан ары! Мында чычкандар оңкозы менин!

Олор экүнүн күчү түнөй болгон. Онын учун олор жаан табыштангылап, же тартыжарга бой-бойлорынан жалтанып тургандар.

Олордун табыжынан ойгоноп келген эр кижиле эмес болзо, олор ошон до артык табыштангылаар эди. Эр кижиле ачынганына чыдашпай салала, жерде жаткан өдүгиле печкенин алды жаар мергедеп ийди.

Одўкнинг бажы Урка-Мурканын жалмажына тийген. Урка-Мурка багырып ийеле, печкенин алдынан чыга конды. Кўжўл деде кискенин кийининен ары талганча ла каткырып алала, Чычканаактын айыл-журтын кўстоди. Чычканаак тўжўгинде санаа жок жаткан...

«Суу-талайдын романтиги» салам жьдазыла толукка кадап ийеле, кыйгырды:

— Менин мактулу жүрүмим керетинде база бир жакшынак страница бичилип калды!.. Жөнү!

Же Чычканаак онын кыйгызын укпаган. Ол жаан шырказынан улам тын оору жаткан.

7 БАЖАЛЫК

Чычканаактын энези кей чычкан болгон. Ол төрт күн кайра түнде уурданып барала, капусталу тарелканын ичинде база бир таныш чычканга туштаган. Таныш чычкан эки балалу да болзо, эмеенин, балдарын чүрче ле ундып ийеле. Чычканаактын энезин сөстөй берген.

Эмеенинен ле балдарынан качып, олор экү түниле ээн тура жаар баргандар. Экелген азыгыла олор экү үч күн жаткандар, же азык божоп брааткан сайын таныш чычкан жоголып турар боло берген. Төртүнчи күнде деде таныш чычкан жаңы алган үйинин бар-жок курсагын уурдап алала, торт кача берген.

Чычканаактын энези ыйлаганча-сыктаганча ойто келген. Же качан түнде уйазына кирип ле келерде, чүмдү жараш сагалду, чичке, кесен куйрукту, салам жьдалу Кўжўл ого удур баскан бойынча, онын сол колынан ала койып, араай окшоп ийди:

— Жаманымды таштагар, айылыгарга сурак жок келдим — деп, оной араай күлүмзиренип ийди. — Суу-талайдын күлүги Кўжўл боло-рым! — деди.

— Ах, слер Кўжўл бе? — деп, келин Чычкан унчукты. — Сүреен жакшы! Талайчы кўжўлдер меге сүреен жарап жадылар. Ненин учун, онызын бойым да билбей жадым...

— Меге слерле таныжарга сүрекей жилбүлү! — деп, «суу-талайдын күлүги» унчукты. — Слер менин калганчы калапту походом керетинде, байла, уккан болбойгар?

— Ах, уккам, уккам! Кандый поход, кандый тартыжу! Анайда жагыс ла кискелер согужып жат! А-ах, ах!.. Бу мен не мында турум? Слерге кандый курсак керек?

— А слер төрт күнге чыгара кайда болдыгар, көөркий? — деп, Кўжўл культурный сурактар берип турды. — Бис Чычканаакла экү үч күн карган Камоктын айылында жатканыс.

— Чычканаак үйле бе?! — деп, эне чычкан кенетийин өткүн үниле чыгырып ийеле, жегес орынга жада тўжўп, ыйлай берди. — Кайран балам, кайран балам!..

— Жагыс ла бала азыраган энелер анайда ыйлап жат — деп, Кўжўл айдала, эне Чычканнын колдорын, тўжин сыймап турды.

Эне Чычкан оноң тыг ыйлай берди. Бу ла өйдө чычкандардың табыжына чыдажып болбой салала, уйуктап болбой турган ол эр кижжи экинчи өдүгүн печкенин алды жаар мергедеп ийди:

— Акыр ла болзын, мен слерге эртен жаан чапкы экелип берерим!.. Ол тушта меге жыргагар!..

Айылдың ээзи омордың табыжын торт угуп болбой салала, учында өрө туруп, карануйда капкыш бедреп, калырай берди. Капкышты жүк ле арайдан таап алала, печкенин алды жаар тынастап жадып, жыла берди.

— Ах, бис божодыс, Күжүл! — деп, эне чычкан унчутып ийеле, Күжүлдин колына илине берди.

— Э-э, чаалда, бу кичү уулдың табылбай калган сопокторы мында жады ине! — деп, кенетийин эр кижжи унчукты. — Бу баланын өдүгү бого жадып, бош кадып калган туру ине! Ойто жибидип алза, балага кийерге болотон... — деп, айылдың ээзи айдала, печкенин алдынан ойто жылгажактап чыкты.

— Ах, кару Күжүл, бис тирү! — деп, эне чычкан сүүнгөн бойынча Күжүлдин мойнына ойто ло жапшына берди.

— Уйаң кем жок, Камоктын журтынан жылу ла... — деп, Күжүл айтты. — Кышты кыштап аларга болотон... Же болор, Чычканак оору, оны барып көрөр керек. Кандый ыйлаак чычкан эдин...

Күжүл ле эне чычкан колтуктажып алала, Чычканактын жаткан кыбына кирип келдилер.

8 БАЖАЛЫК

Күжүл айылдың ээзи болуп алган кийининде Чычканактын жүрүми торт кубула берген.

Оны азыйда жаткан кыбынан омор чыгарала, эжикке коштой кичинек уйа казып бердилер. Төжөк эдип эски кеденнин боркызын төжөп бергендер.

Баштапкы күндерде омор ончозы жаба ажанып туратан болгон, же калганчы неделеле Күжүл Чычканактын энезине мынайда айткан:

— Чычканак ооружынын кийининде торт коомой кылыкту боло берген. Кичинек немени жажыдарга болбос.

Оноң ло бери Чычканак алдынан ажанып, торт ло ундытып калгандый, сок жагыскан жаткан. Күжүл курсак экелзе, Чычканакка эн ле ас үлү берер болгон, оноң калганчы неделеле ол до үлүзин бербей, чек токтодып салды.

Каа-жаада энези ого кайнаткан картошканын терезин Күжүлден туйка экелип беретен, же Чычканак курсактан тын кыйналып тура берди.

Күжүл керепи ле жок немеден улам жаантайын кими ректенип, болор ло болбос немеге ачынып турар болды.

— Бу мында бооктыган куруттын сыныгы бар болгон, оны кандый ачана-кычына жип барды болбогой — деп, ол курутты бойы ла жип салала, кими ренип туратан. — Оны мен кече ичтин ооружын жазарга болуп өнөтийин экелген болгом, а эмди жок... Жок дейдим, жок.

Чычканак тың санааркап туратан. Онон ло улам ол унчукпас, азыйдагы чылап ойнобос боло берген. Айылдың ээзи тургузып салган чанкыга ол канча ла катап өнөтийин секирге сананган, је кичинек Чычканакка бойының кыска жүрүми ачу болгон. Ол анчадала жаскы өйлөрдү көрөргө тың куунзеп турган. Ненин учун дезе ол бойының кыска жүрүминде бир де катап жасты көрбөгөн болгон.

Айылдың ээлери Октябрьдын байрамын байрамдап, Чычканактын коркып жүрөтөн бочкозындагы сыраны да ичип салгандар. Жаңы да жылды байрамдап салгандар, је кичинек Чычканактын жүрүми ол ло бойы болгон.

Жаскы күндөр там ла ырап, там ла ырап брааткандый. Жаскы күндөр там ла жууктаган сайын, Чычканактын жүрүми там ла уурланып турды.

«Жас једип ле келзе, кыраның јаландары јаар жүре берерим» — деп, Чычканак јаантайын сананып жүрер болды.

ЖИИТ ҰНДЕР

«Анчадала калганчы жылдарда бистин ороондо оок албатылардын литературазы түрген өзүп жарана берген. Солун, јилбүлү поэттердин, прозаиктердин тоозы көптөгөн» — деп, РСФСР-дин писательдери-нин өткөн март айда болгон экинчи съезди темдектеген.

Алтай литературанын ийде-күйчи жылдан жылга өзүп туру. Јашос-күйимнен башка-башка эп-аргалу поэттер, прозаиктер келип јат. Олордын тоозында Барнаулдын медицинский институтын быжыл бо-жодып јаткан Байрам Суркашев, Москвада автодорожный институт-тын студенти Каран Кошев, үредүйчи Сергей Манитов, черёдеги сол-дат Николай Тепуков, областной национальный школдын үренчиги Бронтой Бедюров ло онон до өскөлөри.

Алтай литературанын түрген өзүп, там ла жаранарына отту јү-ректер, жарык санаалар, јангы ийделер керек. Олорды биске эмдиги ой, тәрөл албатыс, улу төрөлис берип јат. Айдарда, келер ойис бис-тин јаркынду, јаан јүрүмдү, бай өзүмдү.

Байрам СУРКАШЕВ

туштагы чечектер...

Бала тужым јаланда
Чечектер үзүп јүгүрөт.
Чанкыр ышту чадырда
Төрт тамандап чарак терет.

Келиндердең кемзинип,
Јыртык јерин јажырат.
Идиргенде ийиктелип,
Сор собурып сыгырат...

Ол туштагы чечектер...
Онбойтон эмитир.
Чадырдагы чарактыг јыды
Ундылбайтан эмитир.

Кара кӱстӱ кӱӱркийге
Карузып жүрер кӱӱним бар.
Кара мендӱ кӱӱркийге
Карузып айдар сӱзим бар.

Кӱктамандый сӱӱжинди
Сыйлап берзег, кӱӱркийим,
Эрјине кара ментинди
Сыйлазаг, ундыбай жүрейин.

Ырыстый чанкыр энгирде
Ырызым бадырбай ыйлайын.
Ышту ыраак талада
Ырымдап сени сакыйын.

Кем?

Акар тонду адалардын
Амыргылары артаган.
Бурылбас буурыл каргандардын
Топшуурлары чириген.
Адалардын амыргыларын
Амадада кем тартар?
Татап калган кылдарды
Тармылада кем согор?
Сен бе? Мен бе?
Айса кем де эмес пе?

Бронтой БЕДЮРОВ

Тайгадагы түн

Түжүңе ойногон баштак көрүктүн
Табыжы угулбай эмештен токтоды.
Түн мөштөрдүн үстүңө жайылып,
Тайганы тымыдып, уйкуга ороды.

Булутка көмүлгөн буурыл учарга
Буурзап кара суу чөрчөгүн куучындайт.
Же учар жалкуурып, чөрчөкти угарга,
Желбеген чилеп, түлтүйип уйуктайт.

Өзөктөн блаажып чыккан жыраалар,
Чуктай тургулап, таскылга кармаданат.
Чугулду салкын оорды жандыра
Ойто түжүрүп болбой, атыйланат.

Кујурга түшкөн куулгазын тымыкта
Куран бүдүнбей, жыткарып тыңдалайт.
Карарып калган кайалар унчукпайт,
Коштой сындарда жүк конго шыгырайт.

Комузын алып, малчы ойноды,
Конуп жадала, одуда жаңыскан.
Конгонын шыгыртын, малчынын кожоңын
Коно тыңдалап, мөштөр тым турган.

Мен јанып барадым...

Кайыр тууларга јолым ууланат,
Кайран јериме јолым бурылат.
Кайыңдар мени танып, удура
Капшайлап туулардаң тўжўре јўгўрет.

Кўксимде санаамды билип тургандый,
Каткырып, сўўнчилў меге кўн имдейт.
Туулар мени ичкери ўткўрип,
Туура тургулап, јол бергилейт.

Каскакта турган мўштўрдинг шуулажын
Катап эмди угарга јакшызын!
Туулар, туулар! Мен слерге мендейдим.
Тууларым, слерди ундыбаган эдим.

Тууларда меге таныш ончозы.
Јўрекке кару улуска јолугарым.
Ќзўк-буурыма ўдўп калган
Тўрўл тилимди анда мен угарым.

Элес ўткилейт јалаңдар кийнимде...
Энчикпей кўрўп-кўрўп ле турадым.
Кайран јеримди катап тыңдалап,
Јўрегим кўкийт:
Мен јанып барадым!

Фёдор ХРАПОВ

Јаңылга

Мен де
Амыры јоктон,
Јаңылга, сени
Өткөнөр эдим.
Түнде јаландарды
Каткыла,
Шыңгырууш каткыла,
Ойгозор эдим.
Эмезе ай
Јаркыны алдыла
Комургайлар коолоткон
Салкын болодым.

Ургүлей берген
Агаштар үстүле
Бүрлерди јайкап,
Учуп барадым.
Ырыс экелеткен
Јаңылга болойын,
Ыйлу түндерди
Ундып салайын.
Айдың түнде
Арышту јалаңда
Чалынду өлөңлө
Сананып базайын.

К ү с

Кулузын өлөңдү
Куба јаландар,
Алтын буудайлу
Амыр кыралар...
Слерди көрүп,
Јүрегим сүйнөт.
Јиргилјин чилеп,
Күндөр өдөт.
Комбайндар жүүлежип,
Барат, ыраакта барат.
Јаражай күс јеримле
Базат, базат.

Онон карлу кыш
Куйундалып келет.
Јаландарды јунг карла
Эрке бүркейт.
Јуукалар кенейте күрттерле
Түргөн толот.
Соокко тонгон кайындар
Ак арчуул јабынат.
Кичинек јуртта тураларды
Кар базырат,
Јаңыс ла чанкыр ыштар
Анан-мынан чыгат.

А. АДАРОВ көчүргөн

Шатра ШАТИНОВ

Мещанка

Сен эмди меге корон соок кыштый,
Сен эмди меге комудалду кышкыдый.
Жалтыраган туранг меге калганчы кўстий,
Жаркындалган полынг меге каргышту кўскўдий.

Эм тургуза унчукпайдың, алыс жердедий,
Же эмдөштөң жүдүрилединг, өзөдиг жеткөрдий.
Удүрөтсе, өзөринг, жаандаарын ойылгактый,
Тураннын ичин көрзөм, казыр ойындардый.

Жүрүмди жүктенбеген, «жүрейин!» — деп ле жүткүген,
Жүрүмди базардан базып барала, экелген.
Жүрүмннн учуры байышта деп сен шүүген,
Жокту да болзо, ырыста! — деп сен билбеген.

Карыкчактым саң башка көп кижин эдим,
Канайда сеге мен жараарым, көбөркийим?!
Карыгып-карыгып, мен кыйтыга тунарым,
А сен күдүмзиренип, алдымда турарын.

Акту бойымнын ооруумды базып,
Албатыла оорыганымды сен сеопезинг.
Андый уур жүкти таралжып,
Айдышгар өткүрө апаргамды билбезинг.

Ойто катап жолугарыс бир тушта,
Он колдон жакшылажарыс бис туштап.
Же ортобыста кар Эвересттерге канай чыгарыс,
Ортобыста бар беристелерди канай чачарыс?!

Найыларым кандый жүрү не,
Ончозы эзен-амыр, тирү не?
Уйкум келбей жат та не де;
Бу түнде баш алдында жастанганым—
планета.

Бу түн изү.
Же көксим кенг.
Бу түнде бис—эки ле киж:
Эр темим ле мен.

* *

Көөрөөрим, аста!
Көрөрим, курчы!
Бажым, башта,
Сен — жуучыл!
Телекей — айыл?!
Тар эжик?!
Андый ээжи,
Поэзиядан тайыл!
Поэзия — тутпа!
Жүрүмди жудуш.

Город ло журтка
Бөлийтени — жүүлиш!
Жаланду аштар,
Заводту труба,
Поэзиямда коштой
Тургар, тургар.
Жүрегиме жаантайын
Жүрүм тепсин.
Поэзияма, жартайын,
Телекей — тепсен!

Жолдордо

Слер, чоктордый, күйүп, өчөдигер,
Слер, октордый, жүректи өдөдигер,
Слер, оттый, башты өртөйдигер—
Жииттердин меезин!

Жолдордо мен телекейле кучакташкамдый,
Же (неге де!) ас тушташкамдый,
Көп лө жаны — айрылышкамдый,
Же ой — менин!

Үлгерлерден үлгерлер де артпаган.
Үзеги жылыган. Үлекери ле арткан!
Ол—жанзам, Алтайыма апаратан
Кезем шүүлтелерим!

Өлүп жаткан гладиатор...

Рим токтоныкпай, торт ло кудурат...
 Телкем ареназы колчабыжуга жызырайт.
 А ол — кур көксин өткүрө жыдаладып,
 Тобракта аңданат, канын јудунып.
 Болушты јайнайт көстөрүнннн боронула:
 Је танзыркак јаму ла жылбынгууш сенаторы
 Јенүни мактап, уятты јарлап койгондор...
 Ол — байлар ла јүкүрүмге, эмди кем ол?
 Јескинчи ле эг... уйадаткан актёр!

Онын каны јайрадылат, — калганчы сааттары
 Элестелет — ой ас... Је көнейте санаазы
 Јарый түжет... Дунай алдында...
 Төрөли чечектейт... Јайымжыган тала;
 Ол—согушка болуп артырган билезин көрөт,
 Ойноп отургылаган кайран балдарын...
 Оны—конокторынын калганчы ырызын
 Кыштап, адазы колдорын чөйөт...
 Мактулу да, кадык та јанар деп иженгилейт...
 А ол эмди — кыгыс та этпейт, јүдек, јалчы —
 Јүрөк јок јүкүрүмнин соодынан јыгылды...
 О сен, быјар Рим... О Дунай, — төрөл јерим...

О сен, шөк ла андый, Европалу телекей, —
 Качан да јалбышту амадучылардын ээзи болгон.
 Эмди учы јок јалыштан, алангыштан шүлтексиреп,
 Бүткен немең јок, келер ойин јок бойын
 Балдардын шактанчызы, кудураачылардын каткызы
 болдын.

Уредге казынып, јөөжө-јөөмгө солуктап,
 Ундыган, ол эрлү өйлөринди санап,
 Өлөр асдында эмди өш тартынадып.
 Карыгып, кайра сен алыктайдып.
 Озогы, ыраак өбөккөлөрүнннн кожондорын,
 Кезерлердин кайкалду согуштарын,
 Каткымчылу жылбынгууштардын бүтпес түштерин
 Маказынып, јакшызынып, сен тындайдын;
 Калганчы сыстарынды сенидерге чырмайадын.

Николай ТЕПУКОВ

Мен жүрерим

Мере жүрерге
Ак-жарык
Жымжак телкем
Жаландарын жайган,
Мере тынарга
Көк-жарык
Көк жалбышту
Кейин салган.

Мере үзерге
Ак-жарык
Көрөтөн жерде
Чечегин жайган.
Сүүнип жүрерге
Ада-энем
Тегерик жердин
Чырайын берген.

* * *

Ас улустын
Уулы, мен
Жүрүмнөн артпай
Жүткүйдим.
Албатымла мен
Тожон кырларда
Жүрүмнүн кожонун
 кожондойдым.
Кожон күүзүн
Кырдын калыгы
Кееркеде кожондойт.
Салкын жайкаган
Торко чачактар
Албатым жаражын көргүзөт.
Кожончы кожонунда

Мен жүрерим.
Кожон күүзүндө
Албатым жүрөт.
Кожончы кожонунда
Сөстөрүм чөйилер.
Кожон күүзүндө
Уним угулар.
Кожончы кожонунда
Күүним жүрөт.
Кожон күүзүндө
Албатым сүүнөт.
Албатым барда
Сүүмжи болор.
Бис тирүдө
Кожон болор!

Сергей МАНИТОВ

Јаны жылдын алдында

Јаңы жылды јеримде
Уткыйын деп мендегем.
Јолой түйтө туттуруп,
Бир айылга мен киргем.

Мен жылынып отура,
Мында улусла танышкам.
Кару сыйным јеримде
База койчы деп айткам.

Түн ортозы болгончо,
Бис куучынды чөйгөнис.
Көзөр ойноп чөкөйлө,
Уйуктаар керек дешкөнис.

Лампа оды жап эдип,
Эбире ончо тымыган.
Түжүнө базып арыйла,
Түргөн уйуктап мен калгам.

Түн ортодо кенейте
Кичинек бала ыйлаган.
Эне туруп келеле,
Та неге де чочыган:

— Турзан, турзан, дедушка,
Ийттер нени торсыктайт.
Серенке кайда салынган?
Қолыма неме тудулбайт.

Малчы түрген турала,
Илүде мылтык ол алган.
Тонын чала кийеле,
Эжиктең јенил ол чыккан.

Јаңы өксөгөн толун ай
Тенгериде тым турды.
Эне серенке тапканча,
Мылтык табыжы угулды.

Јаан удабай эр бойы
Нени де сүүртеп экелди.
— Көрзөгөр дө күлүкти,
Түнде келген — деп айтты.

Төрт таманы сан өрө
Шүлүзин јатты јанында.
Јенү алган эр малчы
Оморкоп айтты мынайда:

— Чыгып барзам, күлүкти
Ийттер тытка чыгартыр,
Уурданып келген танманың
Анказы аскан бош болтыр.

Эртезинде турала,
Кайран јериме мен јангам.
Кандый солун јүрүмдү
Улус ол деп санангам.

Каран КОШЕВ

* *

Табарып ийзе, кургай бергедий
Тамчыдан талайдый суу башталат.
Урۇп ийзе, кайылып калгадый
Уреннен баатыр агаштар жышталат.

Сананбай кылчайып көргөн
көрүштөн
Телекейге батпас сүүш табылат.
Таныш кижининг болгобой айткан
Сөзинен көгүске сүүмжи жайылат...

Энеме

Агару керекке,
Акту санаага
Эне болгон
Энеме чийедим.
Ырысту
Бала тужым учун
Бастыра күүнимнен
Быйаным айдадым.
Бүркөк булутту
Жут күндерди
Ол аяс жастый
Жүрегиле солыган.

Эне көгүзининг
Ончо изүзин
Эмеш те кысқанбай
Ончозын сыйлаган.
Киндик жеримнинг
Ак жолдорула
Баштапкы катап
Базарга үрөткөн.
«Элге-жонго
Тузалу бол!» — деп,
Жүрүмге ийип,
Алкыжын берген.

* *

Жаландар менин албатым болзо,
Онын чечепи — кожондор.
Албатым менин жаландар болзо,
Кожонгы онын — чечектер.

Сүүштин жолы

Жер үстүндө көп жолдорло
Канча ла өдөйин дезен, өдөринг.
Же жангыс ла сүүштин жолун
Экинчи катап өдүп болбозын.

Откөн жылдын ноябрь айында писатель Аржан Адаров гран ары жанына јоруктап јүрген. Ол Румынияда, Болгарияда, Турцияда, Грецияда, Бириктирген Арабский Республикада болды. Писательдин өскө ороондордо јүрөлө, бичигенин эмди бистин кычыраачыларга јетирип турус.

Аржан АДАРОВ

Беш ороондо

(ПИСАТЕЛЬДИН БЛОКНОДЫНАН)

РУМИНИЯ

Кардый ак кереп Кара талайдын көгөлтирим-чанкыр толкуларын јара кезип, ыраакта билдирер-билдирбес көрүнип келген јажыл јараттарга јууктап клеетти. Бу биске карындаштык Румыния орооннын јери. Заводтордын бийик трубаларынын ыжы, јаан порттогы крандардын канкайышкан баштары, јүзүн-базын ороондордын керептеринин мачталары ажыра Констанца городтын кебери көрүнип келди. Констанца — Кара талайда эн јаан порттордын бирүзи. Бистин керепте Румыниянын национальный маанызын көдүрип ийдилер.

Бис Румыниянын јеринде. Констанца городло јоруктап баштадыбыс.

— Бу город јебрен өйдө төзөлгөн — деп, койу кара чачту, чала бистин алтай кыстарга бүдүштөш кыс куучындап баштады. — Городты бистин эранын баштапкы чагында римляндар төзөгөн.

Онон бери канча-канча јүс жылдар өтті. Јебрен римляндардын темир легиондоры бу байлык јерди јуулап алган, јүзүн-јүүр јөбжө коштогон керептер ак байкандары кажайып, талайдын чанкыр ыраагынан јылыжып келетен. Ол тушта Констанца бай город болгон дежет. Римнин телекейге јарлу јебрен культуразынын оодыктары эмди бу јердин музейинде толо јадыры. Бай кийимдү патрицийлердин (аристократтардын) мрамордон эткен сүрлери тонуп калган таш көстөриле чактар өткүрө көрүп тургулайт. Констанцанын сыраңай ла өзөгинде јебрен мылчанын ла храмнын оодыктары јадыры. Мында ок кижинин сынынан бийик балкаштаң эткен јыракылар.

— Жебрен римляндар мындый жыракыларга аш, аракы уруп, керептерге коштоп, Рим жаар аткарып туратан — деп, бисти баштап жүрөөчи кыс куучындайт.

Констанцанын музейи солун музей эмитир. Мында анчадала античный культуранын кайкамчылу једимдерин көргүзип турган экспонаттар бар. Мрамор таштан кезип эткен кудайлардын сүрлери, жебреннен арткан јес акчалар. Мени анчадала үч жүстү үй кижии кеберлү скульптура кайкатты. Бу Айдын кудайы Пиката болуптыр. Мында ок таштан кезип эткен, түрүлип калган юбра деп жылан жадыры, ол торт ло тирү немедий. Музейде телекейге жарлу жебрен Римнин кайкамчылу культуразынын, бийик искусствозынын арткандары бар.

Ја Констанца—бистин ойдин жаңы ла јараш городторынын бирүзи. Мында тогус-он этаж жаңы туралар, фабрикалар, заводтор, театрлар бар. Констанцанын портына телекейдин көп тоолу ороондорынын керептери токтоп јат. Бу Румыниянын талайга чыккан эжиги болуп јат.

Бистин машина городтын төс площади, камааны јок болорынын площади, једип келди. Мында жебрен Римнин улу поэдине Овидийге кереес-памятник тургузылган эмитир. Мен санаамла ойто ло жебрен ойгө једе бердим. Культурный телекейде Овидийдин адын кем билбес? Онын бичиген философский поэмаларынын, үлгерлеринин бистин ойгө једип келген үзүктери — ол улу поэт болгонун керелейт. Овидий «Сүүринин науказы» деп поэма бичиген. Римнин бийлеечилери поэтти кыйа көрүп, онын чындык ла јалтанбас сөзинен коркып, оны бойынын ыраак колониязына, Кара талайдын јарадында турган Томис деп городына, айдуулга аткарып ийгендер. Констанцанын жебрендеги ады Томис болгон. Овидий бу ла городто калганчы күндерин өткүрип, мында јада калган. Је онын сөөпи кайда, эмди кем де билбес. Айдуулда жүрген поэт кемге керек? Бай патрицийлер поэттерди кыйа көрөтөн эмей. Је жүс жылдыктар өткүре поэттин өчпөс јалбышту сөстөри биске једип келди. Шак ла бу Кара талайдын амыры јок толкуларынын шуулажын тындып, поэт төрөл јерин сананып, Адриатиканын жылу ла эрке эзинин эске алынып, Рим жаар талайлар ажыра жүзүп бараткан ак байканду јетилчек керептердин кийининен ары эригип көргөн болбой кайтсын. Кайкамчылу бай ла казыр јанду Рим јемиртип, жүс жылдыктарга јеркумакка базыртып салды. Овидийдин өлбөс кожондоры ла Кара талайдын качан да токтобос толкуларынын шуулажы артып калды...

— Констанцага келген соңында Мамайаны көрбөй барарга јарабас — дежет. Констанцадан ыраак јок Мамайа деп јерге једип бардыбыс. Мамайа — телекейге жарлу курорт. Мында он-он бир этаж, сүрекей јараш туралар. Олор шилденг, алюминийденг, бетоннон эдилген, сүүнчилү јараш будуктарла будылган. Олорды ыраактан көрзөң, торт ло ойноорго эткен немедий. Курорттын гостиницалары, ресторандары, кафелери, театрлары ла эмденетен туралары чап-чаңкыр талайга ичкери чөйилген јарымортолыкта туруп јат. Курорттон ыраак јокто јаан эмес чөйбөк јараш көл жадыры.

— Бу көлдин ады «Сүт көл» — деп, бисти баштап жүрөөчи кыс јартайт. — Турок тилле «Сүт көл» дегени ак көл болор — деп, ол көчүрет. Көөркий јастыра көчүрип турган болгодый.

Бу јер ненинг учун Мамайа деп адалган деп сонуркадым. Угар болзо, мындый легенда-куучын бар эмтир.

Ол тушта туруктор Балканнын жарымортолыгын јуулап, анда јаткан калык-јонды бойына бактырып турган ой болгон. Туруктордын јаны черүүлериинг кедек кылыжы чанкыр кеңди јалкынды чие тартып, јемтик айлу јажыл маанылары јуучыл элбиреп туратан. Кара талайдын көгөлтүрим толкуларына јайканып, отордын керептери келгилейтен. Эмди де Констанцанын портынан ыраак јокто теңгериин үйтей сайып тургандый миңаредининг бажында жарым айды омок кодүрп алган мечет туру.

Көп јенүлтер алаачы, кандый да таш шибеелерди оодо согоочы паша сүрекеј јараш келининг өбөгөнинг өлтүреле, оны алар деп сананган.

Ол келининг ады кем болгончын эмди билер де кижиге јок. Је төрө јерин тоногон ло сүүген эжин өлтүрген кижини сүүриненг келин јаза мойноп ийген. Уй кижининг кичинек ле эрке јүреги темир жуякту шибее боло берген. Кандый да буудактарды оодо согоочы генерал-паша эбин таппай тура калбай кайтты. Келинди олјолоп аларга не де эмес. Көзининг учыла имдеп ийзе, колтукчылары оны алып келер. Јагыс ла онын јүрегин канайып олјолоп алар? Бу амадуга јаан ла јакшы килемји эди јединзе кайдар? Јаражайдын јүреги јымжаар болор бо?

Генерал токтодынып болбой барды. Јараттан ыраак јокто чанкыр толкуларга курчаткан јажыл ортолык јадыры. «Шак ла бу ортолыкта кайкамчылу јараш өргөө тудала, келинди кичинек кызычагыла кожо јуртадып койзо кайдар? — деп, туруктордын черүүлериинг јааны сананыптыр. — Учы-учында ол өткөн ойлорди ундып, улу јуучылдын сөзин угар болор бо?»

Пашанын јакарузыла ортолыкта сүрекеј јараш өргөө тудулган. Бу өргөөдө келинди кызычагыла кожо јуртадып салгандар. Андый јараш өргөө јер үстүнде јок болгон дежет. Онын алтын бүркүзиненг күннинг чогы тайкылып, талайдын чанкыр толкузына кадалып туратан дежет. Тоозы јок јалчылар келининг ле онын кызычагынын кичинек ле күнзегенин бүдүрп тургандар...

Јаражай келининг јүреги јымжаар болор бо деп, паша үч-төрт јылдын туркунына сакуган. Је арт-учында чөккөйлө, келинди өргөөдөн түнде јажытту алып келигер деп, ол колтукчыларына јакару бериптир. Карануй түнде келинди тал-табыжы јогынан өргөөдөн алып чыккандар. Оны кыйгырбазын деп, оозын туй тудуп алгандар. Је бу ок өргөөнинг кыбында уйуктап јаткан кызычак көнейте уйкудан ойгоно чарчап, энезин апарып јаткан улустын кийининенг јүдүрген дежет. Ол эки колын ичкери сунуп, улам сайын узун чамчазынын эдегине бүдүрилип, «Мамайа! Мамайа!»—деп кыйгырып брааткан. Мамайа—ол энем дегени болуптыр. Кызычак энезине једижерге көмени ээчиде талайдын толкуларына калып ийген. Је толкулар эки башка јарылып, кургак јер бүде берген дежет. Шак анайда ортолык төс кургак јерле бириге берген. Онон ло бери бу чөйбөк жарымортолыкты «Мамайа» деп адаган дежет.

Бу куучында чын да болгон, анайда ок чөрчөктөн дө келген учуралдар бар. Турция Балканнын жарымортолыгын канча јүсјылдыктар-

га бийлегенин кем билбес. Бу легенданын төзөлгөзү болуп кандый бир учурал алынган болордон айабас.

Румыния эмди жайым социалистический ороон. «Мамайа» десе—телекейде эн жараш курорттордын бирүзү. Мында озогызынаг жаңыс ла жарымортотлыктын ады артып калган. Эмди, бистинг өйдө, олжолу жуулар болбозын деп, ончо албатылар тартыжып жат. Ончо жерлер эмдиги «Мамайа» ошкоч жараш, сүйүнчилү ле ырысту болзын. Румыниянынг жажыл жараттарын таштап, бистинг кереп Болгария жаар ууланды.

ЭКИ МАТЕРИКТЕ ТУРГАН ГОРОД

Тан жарып турарда бистинг кереп Кара талайдаг чыгып, Азияны ла Европаны бөлип турган Босфор проливке (өткүшке) кирди. Босфордын жыймык жок суузынын үстүндө сүттий ак туман турды. Күн туман өткүрө кандый да сомы жок ло сары болуп көрүнөт. Ле күн өксөп бийиктеген сайын азиатский материктен эзин согуп, проливтинг үстүндө ак туманды учура берди. Пролив там ла чичкерип, ыраакта Стамбул городтын мечеттериинг узун ла коо минареттери, заводтордын трубалары көрүнип келди. Эки жаныста бийик эмес жажыл жырааларга ла тарбыл чиби, карагай агаштарга бүркөткөн ташту кырлар көрүнөт. Проливтинг үсти күннинг чогына күскүдий жалтырап жатты. Европаны ла Азияны бөлип турган өткүш мындый чичке деп качан да сананбагам. Өткүш шак ла мындый чичке болгонынан улам, город эки материкте турар аргалу болгон эмпир. Стамбул, байла, жер үстүндө эки материкте турган сок жаңыс город болор. Бистинг кереп Стамбулдын европейский жанында Алтын Мүүс деп булуңнын оозында жаан портто токтоды.

Стамбул архитектуразы жанынан сүрекей аңылу город. Мында европейский ле азиатский архитектура колунуып калган. Европейский туралардын ортозында арабский, турецкий, персидский архитектуралу туралар ла өргөөлөр бар. Султаннын өргөөзининг бүдүминде керек десе китайский мотивтер бар деп айтса, жастыра болбос. Ле андый да болзо, городтын эки башка бөлүгү эки башка бүдүмдү. Онын европейский жанында жаңы өйдүн жаңы туралары, государственнй учреждениелер, фабрикалар, заводтор. Анда узун ла чичкечек минареттерлү мечеттер жок болгон болзо, оны европейский де город деп айдарга жараар. Ле городтын азиатский материкте турган бөлүгү ле Алтын Мүүс деп залив кеңире турган бөлүгү онынг чик жок аңыланып жат. Мында эски архитектуралу туралар, султандардын өргөөлөрү, мечеттер көп.

Стамбулды туруктор Истанбул деп айдып жадылар. Бу промышленный ла портовый город. Ол географический жанынан сүрекей эптү жерде туруп жат. Ого үзеери, онын бүдүми де санг башка, аңылу. Эки башка материкте турган городты бойлоры жүзүп жүрер жаан паромдор бириктирип турат. Мында мечеттер сүрекей көп. Олордын минареттери бийик ле коо. Эбире аяктап көрбөг, городтын тураларынын ортозына кандый ла узун, түп-түс төгөштөр кадап койгондый. Минареттердинг жарым ай көдүргөн курч баштары чаңкыр тенгериге сайылгылап калгандый.

Бис городло жоруктап жүрүбис. Городтын оромдоры тапчы, анчадала онын эски кварталдарынын оромдоры ойинен өткүрө тапчы ла тыйрык-мыйрык. Автобус жүк ле арайдаг өдүп жат. Ого үзеери, городто ав-

томашинанын ла өскө дө транспорттын жоругын башкарып турган, жор-
торынын ээжилерин көрүп турган кижн жок. Кем канайда мантадайын
ла десе, анайда мантадып жат. Кезикте машиналар тротуарларга да чы-
га конуп турар. Бу күүлөжип, жылыжып жаткан тоозы жок машиналар-
дын шоферлоры та канайып аайланып жортып турган, торт ло кижн
кайкаар. Жүк ле жаан жолдордын ла оромдордын белтирлеринде ак каска
бөрүктү, карызына жетире кептей тартып алган ак перчаткалу полицей-
скийлер тургулайт. Олор колдорыла сүре ле ары-бери жагып, тыгылы-
жып келген машиналарды башка-башка жолдор эмесе оромдор сайын
айдап турган немедий. Бу Стамбулдын база бир агылу бүдүми.

Бисти, Советский Союзтан барган улусты, Турцияда жылу уткып ту-
ру деп айдарга болбос. Же советский кижн гран ары жанында жүргенде,
ол кандый ороонног келгенин качан да ундыбай жат. Шак онын учун
бисле кырмактажып болбозын. Ого үзеери, тегин ишмекчи улус бис-
тинг ороонды, бистинг улусты ненин учун кыйа көрөтөн? Же ишмекчи
улусла жуук таныжар, фабрикаларда, заводтордо болор аргабыс жок бол-
гоны ачу.

Бистинг группа писательдердег, архитекторлордон ло музыкант-
тардан турган. Бисти баштап апарган турчанка уй кижн английский
тилге куучындайт. Же, кудайга баш, бисте көчүрөөчн бар. Озо ло баштап
городтын исторический жерлерин көрүп баштаганыбыс. Сулейманнын
мечеди, чанкыр мечет, агару Софиянын храмы, Султаннын өргөөзи, жеб-
рен византийский стене.

Туроктор жуулап алардан озо бу Константинополь деп греческий го-
род болгонын эмди улус жакшы билер. Византийский империянын төс
города ол тушта телекейде эн жараш ла бай городтордын бирүзи бол-
гон. Ол өйлөрдөн агару Софиянын храмы (церквези) артып калган эм-
тир. Бу храмды 5 чакта бүдүрө туткан деп, экскурсовод айдат. Он беш
чакта туроктор Константинопольды жуулап алала, агару Софиянын
храмын мечет эдип келиштире жазап алгандар. Храмнын төрт талазы-
нан төрт минарет айдары жок бийик колонналардын сирейижи калган
тургылары. «Же Мехмет султан городты жуулап алала, храмнын сүре-
кей жаан ла жараш болгонын кайкап, оны оодорго ло тоноорго бербе-
ген—деп, экскурсовод турчанка айдат.—Ататюрк десе храмды мечет
этпей, музей этсин деп жакару берген. Эмди агару Софиянын храмы му-
зей». Бу храмнын ичи канча жүс квадратный метр болгоны керегинде,
онын куполынын (эн бийик потолгынын) бийиги канча метр ле храм-
нын ичи канча кирези жараш болгоны керегинде бичиирге көп страни-
цалар керек. Ого үзеери, оны өсөлү дө журап айдарга күч. Оны акту
бойынын көзүнө көрөр керек.

Чанкыр да мечеттин, Сулейманнын да мечединин архитектуразы
түгөй. Олорды сүрекей кееркеде ле жарандыра эткен. Жагыс ла чанкыр
мечеттин ичин жүзүн-башка кеселү ле будукту мундар тоолу башка-баш-
ка таштарла жазаган.

Алтын Мүүс деп чойбок көлди кечире Галатанын ла Ататюрктын
күрлери чойилгилейт. Городтын эски бөлүгүндө, Мраморный талайдын
сырагай ла жарадында, Турциянын озогы султандарынын өргөөзи туруп
жат. Бу өргөөдө архитектурный жанынан сүрекей солун ансамбльдар

бар. Керек десе кытайский стильде туткан кайпак бұржуларлу аңгыту со-
оружениелер учурайт. Озодо султан (алтайлап каан) айдары жок бай
јаткан, јустен ажыра үйлерлу болгон дејет. Онын өргөзү — эми му-
зей. Султаннын алтын-мөңгүни, кийими, кееркединиң эжинетен миллион-
дор салковой баалу бриллианттары бу музейде јадыры. Бир кижі ко-
лында ааны жок көп жөжө туткан, миллиондор талту улус десе шырада
ла тородо јаткан. Је султаннын ширееси антарылганынаң бери ондор
јылдар өттү. Онон бери Турциянын тегин калыгынын јүрүми канча ки-
реси јаранган? Ол јанынан айдарга сүрекей күч. Турцияны јүк ле өдүп
јада королю, ол керепинде канайым толо шүүлте эдер? Је андый да бол-
зо, Стамбулда түндештирип болбос немелер көргөнимди айдарга турум.
Бис јангыс ла городтын историязыла, архитектуразыла сонуркаган эме-
зис, је анайда ок анда јуртаган улустын јүрүмин, эмеш те болзо, баллип
аларга кичеенгенис.

Стамбулга бис. Египет јаар барып јадала, токтогонус, онон ойто
бери јанып кледеле, база түштибис... Пятница күн — омордын амырай-
тан күни. Мынызы айла исламнын ончо јеринде андый сиккош. Амырай-
тан күн. Ончо улус тышкары. Саду десе тапчы оромдордо чек ле јол-
дын ичинде өдүп јат. Городтын анчадала эски бөлүгү тургуза ла кайнап
јадар базар боло бергендий. Тоозы жок лаппалардын ла магазиндер-
дин эжиктери ачык. Омордын ээлери товарларын чыгарып, протуардын
јанына јайа салып алган. Мында ок оок-теек садучылар торт ло кый-
мыражып јат. Мында нени ле садып турган улус бар. Лотокторын јол-
дын ичине тургузып алала, товарларын јайа салгылап ийер. Машина
эмеше абрату ат келип јатса, бор-ботколорын јууй тудуп, протуарга
шаалыжа берер, машина өдө берзе, ойто ло оромнын јолы садунын
рядтары болуп кубула берер.

Мында чымыл үркүдетен немелерден ала јараш машиналарга је-
тире саду өдүп јат. Кыйгы-кышкыга торт ло жулагын тунар. Кажы ла
садучы бойыннын товарын мактайт, онын баазын кыйгырат. Лаптап
көрүп турзан, улустын талортозы садучылар. Арткандары садуны кө-
рөгө келген улус. Нени-нени садып алып турган улустын тоозы ас.
Атту-чуулу эски базарды эбири бүткүл квартал база айдары жок јаан ба-
зар болуп кубулып, күүлөп ле кайнап јат.

Стамбулда јүрүм эки башка. Бир јанынан көрзөң, кылтырада кий-
инген, эн јараш американский машиналарла мантаткан тойу-ток ло
омок бай улустар, баалу отельдер, јараш гостиницалар, јыргалду ресто-
рандар, архитектуранын калганчы сөзиле эткен коттедждер, тос ором-
дордо банктар ла бай универмагтар; экинчи јанынан көрзөң, коомой
кийимдү, арыган-чылаган бүдүмдү улустар, айдары жок тапчы ла кир-
лү оромдор, јентил кафелер, серемјилү клубтар. Стамбулдын оромдоры-
ла јүрүп, сүрекей коомой кийимдү улус көрөдим. Омор учураган ла иш
эдилп јүрген улус болгодый. Кийиминде јамачылар, омордын үстүне ба-
за јамачылар салып койгон. Бүдүмдери арык ла кунукчылду. Омордын
көп сабазы јүк апаратан улус. Канча-канча кайырчакты катый-катый
салала, јүктенгилеп алган баргылап јадар. Ого коштой база андый ок
кошту эштек эмеше мул барып јадар. Лаптап көрзөң, бу кижі ле
эштектин јүрүминде башка жок. Капиталистический ороондо тегин ки-

жининг жүрүмү жеңил эмес, онызы жарт. Же мындый түрөнгү улус бар деп, оларды көстүнгү көсүлө көрбөгөнчү, кижин бүтпөс.

Заводтордун, магазиндердин, керептердин ле гостиницалардын ээлеринин алдына ресторандардын күсүлү эжиктери кайра ачылып, түндеги клубтардын ойын-жыргалдуу кыптары жүзүн оттору жарып, биске келигер, жыргатар, ойногор, телекейдин ончо жыргалы бисте деп кычырадылар. Олардын неоновый оттору түндө айдары жок жаркыдуу жарып, сүйүнчүлү музыканын жыгыраганы утулат.

Же тегин ишмекчинин айына иштеп алган акказы мындый ресторанда бир эгирге жыргап ийерге жетпөс. Онын учун олардын келетен жери жеңил кафелер ле ачык тенери алдында чайханалар... Амырайтан күндө Алтын Мүүс деп заливтин жараттарында тоозы жок кемелер. Кемелерде жаңы ла туткан балыктар. Балык садып алыгар деген кыйгы торт ло күүлөп турат. Бир кезек балыкчылар толкуга ары-бери жайканып турган көмезинин ичине темир тас тургузып, онын ичинде уруп койгон косторды конжидин, мында ла балыктарын каарып, улусты бойына кычырып, садып турат. Базардын ла городтын тоозы жок толуктарына чүмнө жок курсактарын кайнадып, быжырып садып турган улус сүрекей көп. Тегин улус мында ла ажанып, мында ла соотоп, бойлорунун кичинек сүйүмүзиле сүйүнгилеп жүрөт. Бай ресторандардын бозоголорун олар коркыбай алтап та болбос. Анда жаңыс ла акказы көп улус жыргап жат.

Суу садып турган уулчактын чичкечек кыйгызы, виноград садаачынын жоон үн, эштектин алгырыжы, шашлык каараачынын кожоңы — мундар тоолу улустын жүзүн-башка үндери жаңыс болуп биригип, Босфорды ла Алтын Мүүстун үстүндө күүлөп, күркүрөп турар. Бу амырайтан күн. Бу жүзүн өндү кунчыгыш ороонун базары...

Египеттен ойто жанып кледеле, токтоорыста, бис Стамбулдын европейский материкте турган жанында болдыбыс. Анайда ок атту-чуулу Византийский стенени барып көрдүбүс. Городтын бу да жанынын оромдору, бистинг городтын оромдоруна көрө, тапчы болуптыр. Же мында государственни учурденилер, бай улустын туралары, банктар ла баалу ресторандар. Мында ок архитектуранын ла строителствонун эн чүмдү ле кайкалдуу проегиле эткен Хильтон деп гостиница туру. Оны бетоннон, шилидег, пластмассада ла баалу агаштардан эткен эмитир. Гостиницанын ичинде бассейн, пальма агаштар, жүзүн-жүүр кеелү замдар, ресторандар, канча-канча кыптарлу номерлер бар. Мындый гостиницада жаңыс ла сүрекей бай улус токтоор аргалу. Бир күн жатканы учун 50 доллар төлөөр керек. Бу тегин ишмекчинин айлык жалынан көп.

Эки материкте турган городтын тыш ла ич бүдүмү мындый.

ЛЕБРЕН ЭЛЛАДАНЫН ЖЕРИ

Мраморный талай сүрекей тымык. Онын үсти торт ло күсүл чилеп жалтырап жат. Түштүктун жылу ла эрке тенеризин чап-чанкыр. Грециянын жажыл кырларлу жери ыраакта-ыраакта, тенериле талай бириккенинде, көк тумандар өткүрө кандый да илбизиндү көрүнөт. Удабай бистинг кереп город Пирейге жууктап келди. Талайдын сыраңай ла жарадында,

јаан эмес төгіннің үстінде, талай кудайының, Посейдонның, өргөозиннің ак колонналары там ла чокумдалып көрунет. Жебрен Элладаның жери! Оны көрөлө, Грецияның геройларын ла кудайларын эске алындым. Бу кожончы Гомердин төрөли! Ыраак ла кайкамчылу Эллада алдымда жадыры. Жебрен Греция керегинде нени кычыргам, ончозы санаама кирет. Эмди бу кайкамчылу легендалардың жери. Акропольдың, Дионисийдин театрының оодыктарын, Парфенонның коо колонналарын, Коринфтеги храмды, Медеяның туразын көрөргө, каан Эгей калып олгон Эгей талайдын толкузының табыжын угарга, телекейдин бастыра толуктарынан тоозы жок улус Грецияга келет. Грецияның жебрендеги кайкалду магының жаркыны эмдиге жетире жарып жат.

Je бисти бүгүңги Греция канайда уккыды? Пирей городтын жаан портында беш мун докерлер ишжалды көптөдөрин некеп, забастовка көдүргөн. Оның учун бистин кереп керептер туратан тымык булунга кирип болбой узак турды. Түн кирди. Ыраак жокто жүзүн-жүүр өңдү миллиондор тоолу отторы чагылыжып, неоновый рекламалары жаркындалыжып, кайкамчылу жараш город палайдын булунгын жакалай турат. Город жараш. Je анда журтаган тегин улустын жүрүми, байла, жеңил эмес туру. Жакшы жүрүмнен улам докерлер забастовка көдүрбес эмей. Түн тымык, ай толу ла жаан. Талайдын өңи кандый да кайкамчылу боло берди. Керептин жоругынан кыймыктаган толкуларда ай јунунып, ары-бери јайканат. Бис ончобыс портко жапшай кирерге, јаратка чыгарга лоцманнын катери качан келер деп, энчикпей сакып турубыс. Катер жок. Лоцман база бастовать эдип јат. Ондор тоолу кошту керептер турган порт тып ла тымык. Јаңгыс ла анда-мында калангы талайчылардың кожонгы угулат. Айдарда, забастовка деп неме мындыј туру. Бис, советский улус, андый немени билбезибис. Ол керегинде јаңгыс ла газеттен кычырып жадыбыс.

Бистин керепти тапчы өткүшле тымык булунга кем өткүрер? Лоцман эмдиге ле жок.

Менин јанымда јиит египтянин турды. Ол Москвада политехнический институт божоткон. Уур металлургия аайынча инженер. Орустап јакшы куучындап јат.

— Бистин республикада иш көп. Уур индустрияны жапшай көдүрер керек — деп, ол ајдат. — Инженерлер, технический специалисттер јетпей јат. — Онон бажын бөкөйтп, частын стрелкаларын ајыктап, унчукты: — Учинчи час туруп жадыбыс.

— Анда классовый тартыжу өдүп јат — деп, күмүштиј күйүп турган город јаар колым уулап, айттым. — А слерде мындыј неме болбойт по?

— Бис база социализм төзөп жадыбыс. Президент Насер анайда айткан.

Men ого суракту көрдим. Ол унчукпай түндеги Пирейди ајыктап турды. Бийик сынду, јардак үндү кандый да американец үстүги палубада јарсылдада каткырат. Ол керептин эн ле јакшы каютазында барып јат. Мында ок алтыгы палубада оның јылтыраган кара лимузини туру. Бай бизнеомен болгодый. Айла американецтер, кайда ла болзо, бойло-

рын сүрекей жайым тудатан болуптыр. Анайда темигил, үренип калган ине. Кайда ла болзо, ээлер.

Бистинг керепте Сириянын, Ливаннын армяндары барып жадылар. Олор Советокий Союзта төрөөндөрине айымдап жүргөн болгодый. Ненин де учун турк тилле куучындажат. Мен олордын жаныла өдүп жатсам, олардын бирүзи унчукты:

— Солун кижн.

... Пирейдинг портына бистинг кереп орой түнде кирди. Полицейокий жанлар мында кату. Олор бистинг документтеристи узак шиндедилер. Арт-учында агару Элладанын јерине бастыбыс. Түндеги Пирейди ле Афинаны көрүп алза кайдар? Рекламалар, тоозы јок неоновый рекламалар. Олордын жүзүн-јүүр одынын жаркынына торт ло кижининг бажы айланар. Бис Пирейдинг оромдорыла базып, Пирей ле Афинаны бириктирип турган метрого желдибис. Бу Москванын метрозына көрө, жүдек неме эмтир. Јаан эмес тапчы вагондор, тоозынду персидор. Ого үзее-ри, Афинанын төс јерине јетире метро јердинг үстүле барып јат. Бис Грециянынг столицазынынг төс јерине желдибис. Бу јараш, јаан фонтанду ла эбире бийик тураларга курчаткан площадьты «Эп-јөп болорынынг площади» деп адап жадылар. Мынанг улам биске городты көргүзип турган, орус тилди сүрекей јакшы билетен господин Помонис мынайда кокурлады:

— Бу площадьты јастыра алаганыс. Оны эп-јөп болорынынг эмес, эптешипестинг, јөптөшпөстинг площади деп адаар керек болгон. Ненинг учун дезе бистинг ороондо до, башкаруда да эп-јөп јок.

Господин Помонистинг айдары јолду. Грециянынг эл-јонынынг озочыл бөлүктери ороондо демократияны элбедери учун, неофашистский организацияларды јабары учун реакцияга удурлажа тартыжым јат. Реакция дезе оларды јуу-јепселди көптөдөрининг, демократияны кыза тударынынг јолына апарат.

Акрополь. Орус тилге көчүрзе, кремль. Ол Афина городтынг ортозында бийик төгннинг үстүнде туруп јат. Акропольдын бажынан, ак мрамордонг эткен коо колонналарлу кайкамчылу јараш Парфеноннон город жүзүн отторы чагылган кайкамчылу тенгистий көрүнөт. Акрополь турган төгнди эбире оливковый агаштар, јараш јажыл эвкалиптер, түштүктинг чибилери өзөт.

— Бу шибееде, Афина кудайга учурлап туткан храмнынг јанымда өргөйлөрдө јебрен Элладанын каандары јадатан — деп, Помонис жуучындайт. — Бийик төгнди эбире Афина городтынг граждандары јаткан. Бу античный культуранынг чечектелип өскөн өйи болгон.

...Бис мынанг Египет јаар барып јадала, Грецияга токтогоныс, онойг ойто кайра јанып кледеде, база токтогоныс. Сүрекей јалакан господин Помонис бисти јылу уткыды.

— Мен слерге јебрен Коринфти көргүзөргө турум, нөкөрлөр.

Господин Помонис революциядан озо Россияда, Ростов-Дондо, јаткам деп айдат. Онынг учун орус тилди сүрекей јакшы билер. Ол автобуса барып јадала, эски Россиянынг романстарын, гражданский жуунынг өйлөрининг кожондорын кожондоп, кокурлайт.

— Менин Россияда артырып койгон јөөжөм јок. Онынг учун слер-

динг ороонго ачынбай жадым. Слерди, нөкөрлөр, Элладанын агару жеринде акту жүрегимненг уткып турум. Акчалту болзогор, айылдап жүрүгөр.

— Слер жагыс ла бисти мындый жылу уткып жадыгар ба? — деп, кем де сурады.

— Жок, менин фирмам ончо туристтерди жалакай уткып жат. Кече американский айылчыларды үйдешкем. Бүгүн слерле куучындажып отурым. Эртең дезе англичандар келер. Меге капиталист те, ишмөкчи де түңгей ле — жагыс ла олор фирмага кирелте берзин. Анайда ок албатылар ортодо нажытажыш тынгызын. Туризм — ол сүрекей жакшы керек — деп, Помонис айтты. — Пушкалар эдип, кирелте алганча, туризмнен кирелте алза — анда жилинчек жок. Быыл кышкыда Москвага барып, «Интуристле» договор тургузарым.

Бис Пирейденг ырап, Эгей талайдын жаныла, оливковый агаштардын ортозыла чөйилип барган жараш жолло учуртып брааттыс. Кенейге жолды кечире чоокыр шлагбаум тура берди.

— Жол учун толөөр керек — деп, Помонис унчукты. — Грециянын жолдору байлардын жолында.

Мыны угуп, бис кайкадыбыс. Торт ло орто чактарда оок княжестволордын жаңы ошкош...

Жаан удабай бис жебрен Коринф город турган жерге једип келдибис. Жолой Коринфский ле Саронический булуңдарды бириктирип турган Коринфский каналды көрдибис. Онын узуну 6 километр, сууга јетире тереңи 60 метр. Суузынын тереңи 15 метр. Бу канал эки талайды бириктирип жат. Жолды сүрекей кыскартат. Шак онын учун мындайда көп керептер өдөт. Канал государственного жакшынак кирелте берип жат дежет. Жебрен гректер мында канал казарга ченешкен. Је ол өйдө мындый каналды казарга күч јетпеген.

Коринф бистинг эрадан озо 18-чи чакта төзөлгөн. Город садунын жолында турган учун сүрекей түргөн байый берген. Мында көп талайчылар јуулатан дежет. Керептерди кургак јерле бир булуңнан экинчи булуңга јетире сүүртеп апаратан... Коринфте Аполлон кудайга учурлаган бистинг эрадан озо 8-чи чакта туткан храм туру. Храм јер силкиништең улам јемирилип, онын жагыс ла жоо колонналары артып калган. Је мында кижжи кайкаар не бар? Жебрен Грециянын историязын билбес кижиге јук ле храмдардын, театрлардын оодыктары көрүнөр. Је кем античный искусствоны, архитектураны, литератураны жакшы билер, онын көзине кайкалду жебрен Греция чокум көрүнип келер. Бу ла турган бийик ташпарлу кырдын тектир бажында жебрен өйдө Афродита кудайга учурлаган храм болгон дежет. Ол база јер силкингениненг улам јемирилип калган. Ол кудайдын алкышчылары болуп, сүрекей жараш бойдон кыстар иштеп туратан деп айдыжат.

Грециянын кажы ла алтам јерине легендалар шинип калган. Онын учун олорды ончозын тоолоп болбозын. Бис жебрен Коринфтенг жебрен ле јиит Афина јаар ууландыбыс. Афинаны түнде көргөнис. Эмди оны түште көрөр керек.

— Јерлик туруктор, перстер Грециянын кайкалду храмдарын ооткон, тоногон — деп, господин Помонис ачынат. — Туруктор бийлеп ту-

рар тушта бир англичанин Парфенонның сүрекей баалу фрескаларын, статуяларын уурдай берген. Бай туруктор десе мраморный колонналарды бузуп, бойлорына өргөөлөр туткан...

Господин Помонистинг айдары жолду. Туруктор Грецияны төрт жүс жылдың туркунына бийлеген. Онон англичандар ээлер боло берген. Эмди американицтер мында айылында чылап жүргүлөйт.

Бис ойто ло Акропольго келдибис. Грециянын национальный геройы Манолис Глезос фашисттердинг кара маанызын шак ла мынанг алып чачкан дежет. Же Грецияда эмди де ол кара мааныны өрө көдүрер күүндү улус бар. Афина кудайга учурлаган Парфенон деп храмнын кайкалду фрескаларынанг, стеллаларынанг ла статуяларынанг кижиторт ло көзин алып болбос. Жебрен гректердинг искусствозы сүрекей бийик болгон эмитир.

Парфенонды көрүп тура, мындый легенда уктым. Бу храмда жебренде кудайлар жуулып туратан дежет. Бир катап Афина ла талайдың кудайы чечеркежитир. Посейдон айдыптыр: «Мен гректерди ончо талайлардың ээзи эдерим». Ол бойынын күчин көргүзип, болот серезиле таш полды ойо сайып ийген. Ол ойыктан суу көрүнүп келген. Афина кудай жөпсинбейтир: «Жок, мен гректерге оливковый агаш сыйлаарым. Олор бу агаштанг азыранар!» Ол жыдазыла таш полды ойо сайып ийген. Ол ойыктанг оливковый агаш өзүп келген. Гректер талайлар ээлери болбоды. Оливковый агаш десе бастыра Грецияны бүркеп салды. Бу агаштын баалу саржузын гректер өскө оросндорго садып, жаан кирелте алат. Айдарда, Афина кудай жеңген туру. Жакшы легенда.

ЕГИПЕТ

Эгей талай. Грециянын тоозы жок ортолыктары анда-мында көрүнөт. Крит деп содон кырларлу, таштарлу, жажыл агаштарлу ортолык онг жаныбыста артып калды. Жебрен Грециянын геройы Одиссей бу ортолыкта болгоны керегинде Гомердинг «Одиссея» деп поэмазынанг кычырган эдим. Ол поэмада айдылганыла болзо, ол өйлөрдө бу ортолыкта мандайында сок жангыс аяк ошкош көстү улустар — циклоптор жаткан эмей. Ол циклопторды Одиссей сүмө ажыра жеңген деп айдылган.

Талайдың үсти тып-тыммык ла чапчанкыр. Тенгери база айдары жок айас. Талайдың ла тегерининг онг түп-түнгей. Жангыс ла ыраакта-ыраакта жажыл кырлардын ла жараттардын билдирер-билдирбес сомдоры көрүнөт. Бистинг «Латвия» деп кар ошкош ак кереп, талайдың билдирер-билдирбес толкуларын жара кезип, чип-чике түштүкке барып жатты. Удабай ортолыктардын сомдоры жоголды. Эгей талай кийин жаныбыста артып калды. Бис Средиземный талайдың учы-кыйузы көрүнбес төлкөмдеринге чыгып бардыбыс. Бу талайдың ары жанында Африканын жараттары. Ол кандый жер болбогой? Бичиктенг Африка керегинде көп ло кычырган эдим... Күнге жалтырап жаткан талайдың толкуларынан дельфин балыктар чыга конгылап, андангылап, талайга ойто ло чөнгилеп, ойногылап турулар. Эмди эбиреде тырмакча да жер көрүнбей жат.

Кайдаар ла көрзөң, чап-чанкыр. Тенери ле талай биригип турган чийүни ширтеп көрбөзөң, ондоп болбозың. Африканың жараттарына жууктаганыс сайын изү там ла тыгып турды.

Грецияда жылу болгон, Эгей талайда дезде серүүн болгон. Мында чек андый эмес. Улус жылангаштанып, ачык палубада күнге изингилейт. Же талайдың серүүн тыныжы күнниң чогының изүзин жабызадып турды... Жаан кызыл күн табынча төмөндөп, талайдың толкуларына чөңө берди. Тургуза ла түн кирди. Каранулай берген тенериде айдары жок чокту жылдыстар мызылдажып чыкты. Кереп дезде амыры жок ангданып, араай жайканып жаткан талайла токтомжы жок барып жатты. Сууда керептердин изи артпай жат. Же бу жолло канча керептер, кандый керептер барбады деп айдар! Жебрен римляндар, калапту Помпейдин легиондоры, керептеринниң ак байкандары кажайып, жуучыл кожондорун кожондоп, кайкалду бай Африкага, алтын пирамидаларлу Египетке жүткүгөн эмес беде? Александр Македонскийдин керептери база ла бу талайдың толкуларын жара кескен. Жолой мен мындый легенда-жуучын уктым. Юлий Цезарь Африканың жараттарына жеткен, темир легиондор жаратка чыккан. Же улу полководец ичкери базайып деген бойынча, кал черүүниң, канча калыктын көзүнчө бүдүрилеле, көнжөрө барып түшкен. Мыны көрөлө, легиондор кыймык жок тура берген. О, кудай! Жыгылыш нени белгелеп жат? Ончобыс Африканың жерине жыгылып, өрө турбас боторыс па? Юлий Цезарь керектин аайын тургуза ла билип ийген. Онын учун бойын жыгылган деп көргүспеске, кумакту жерди окшоп, айткан: «О, Африка! Сенин жеринди окшоп турум!»

Жебрен Египетке кем табару этпеди, оны кем олжолободы деп айдар? Римляндар, жерлик арабтар, онон туроктор, олардың кийининен англичандар. Же бүгүңги Египет жайым ла камааны жок ороон.

Таң атты, күн өкөөди. Салжым тыгып, толкулар жаанап турды. Же удабай Африканың жараттарының сомы көрүнип келди. Айдарда, Африка деген жер бу ба? Бистин алдыбыста Александрия жадыры. Маяктың бийик башнязы, заводтордың ышту трубалары, жаан портовый городтың сомы иле көрүнип келди... Бис Бириктирген Арабкий Республиканын маанызын көлдүрип ийдибис. Биске удур пограничный катер шуургыдып келди. Онон бистин керепке пограничниктер, таможнянын ишчилери, полицейскийлер чыктылар. Мында полицейский жандар база кату эмтир. Олор бистин документтеристи узак шингдетилер.

Александрия. Бу талайдың жаказында турган сүрекей жараш город эмтир. Анчадала городтың талайды жакалай барган бөлүгү жараш. Мында коо ло жажыл пальмалар, жараш туралар, өргөөлөр, отелидер ле театрлар. Александрияның талайды жакалай барган оромынын узуну одус километр. Бу оромның бир жанында чанкыр талай ла кызыл кумактарлу пляжтар, экинчи жанында жараш туралар, пальмалар, жүзүнбазын тропический агаштар.

Бис керептен түшкен ле бойынча, городло таныжып баштадыс. Александрияны бир жанынан көрзөң, тургуза өйдөги европейский город ошкош, экинчи жанынан көрзөң, чек башка бүдүмдү. Городтың талайды жакалай оромдоры ла төс оромдоры жараш ла ару да болзо, онын жакалары сүрекей киртү ле жокту. Мында городтың жоктулары журтап жат.

Бай улустың туралары, ресторандар, жаан магазиндер, государствен-
ный учреждениелер, коттедждер талайды жакалай серүүн ле ару квар-
талдарда тургулайт.

Изүү. Ноябрь да ай болзо, температура одус градус жылу. Талай-
дан согуп турган эзин эмес болзо, онон до изүү болор эди. Же бис Алек-
сандрияда узак болбодыс. Мында Помпейдин колонназын, археологи-
ческий музейди, жебрен египтяндардың сөөгин салган јер алдындагы өт-
күшти, жебрен египтяндардаг артып калган көл улустың церквезин,
промышленный предприятиелерди көрдибис. Бистинг автобустың кийи-
нинен тоозы јок балдар торт ло чымылдардый куйулгылап, кийги-кыш-
кыла жүгүришип турдылар. Олордың көп сабазының кийимдери коо-
мой, ыртык. Ончолору ла акча сурап јадылар. Бисте автобуска тол-
тыра да акча болгон болзо, олордың ончозына берерге јетпес эди... Ка-
фелердин, ресторандардың эжиктери ачык. Столдорды тротуарларга
чыгарып салган. Улус тышкары ажангылайт, каргандар сүрекей узун со-
рууду канзаларынан танкылагылайт. Мындый немени городтың чала
јака јерлеринде көрөринг. Мында керек дезе бүткүл билезиле тротуар-
дың бойында оромдо јуртап јаткан улус бар. Олор мында ла конуп,
мында ла ажанып јадылар. Бир биле примусты эбире отуруп, бойының
аргазы јок жүдек курсагын кайнадып, ажангылап отурат. Мында база
төжөк, јастык аайлу немелер јадат. Јадар јери јок, ижи јок улус Египет-
те эмди де көп. Квалификациязы јок эмезе јабыс, жүзүн-базын бор-бот-
ко иш эдип турган улустың јалы сүрекей ас.

— Кандый јадын, иштеп алып турган јалын јаан ба? — деп, бис
бир ишмекчиден сурадыбыс. Ол жаруу берерден озо ары-бери ајыкта-
нып көрди.

— Мениң күнине иштеп алган јал акчам эки пачка сигарет садып
аларга јетпес.

Онын айдары јолду. Бу колониализмнин артырып койгон энчизи ту-
ру. Тоолу жылдардың туркунына ончо калыкты јеткилдеер арга јок.
Насердинг башкарузы тегин улустың — ишмекчилердинг ле фелдактар-
дың жүрүмин јенилтерге бар-јок ийде-күчин салып јат. Же эм тура
јаан билдирүлү кубулталар јок. Ого үзеери, бу ороондо кижини кижини
кулданатаны эмдиге јетире бар. Јаан промышленный предприятиелер-
ди национализировать та эдип салган болзо, оок ло орто предприятие-
лер байлардың колында. Онын да учун Египетте сүрекей бай ла сүре-
кей јокту улус көп. Јалтыраган, мызылдаган американокий автомобиль-
дер, бай гостиницалар, ресторандар, коттедждер — бу байлардың; јы-
ду ла тапчы оромдор, кирлү кафелер, ыртык кийимдер — бу јокту-
лардың.

...Бисле кожо Египетке јетире Асуанский плотинаны тудар иште Со-
ветский Союзтың главный эксперти доктор Александров барды. Ол биске
јолой арабтар керегинде, олордың национальный јангдары керегинде
солун немелер куучындап берди. Онын куучынын бис сүрекей јилбир-
кеп укканыс.

— Асуандагы плотинаны тудуп баштаарыста, иш чек жылбай тур-
ган. Ненинг учун дезе исламнын јангы аайыпча арабтар күнине үч ка-
тап мүргүүр учурлу. Шак онын учун иш көндүгип, кайнап турган ой-

дө, канча мун техника иштеп турган өйдө, жирме мунга ажыра улус иштерин таштап ийеле, мүргүгилеп жадар. Иштин ритми, тебүзи бузула берер. Канча мун техника туруп калар. График үзүлө берер. Ишти көндүктирип ле алзан, ойто ло мүргүүл башталар. Арабтар сүрекей кудайзак улус. Мындай айалганы көрүп тура, бис Насерге комудаганыс. Мынайда иштеп билбездис. Болушкар. Насер бойы да улусты мүргүбегер деп жакарар жаңы жок. Мүргүүлдин керектерин жаңыс муфтий билер. Насер оного болуш сураган, муфтий керектин аайын билип ийеле, мынайда жакарган: «Асуанда иштеп турган улус амырайтан күнде бир не делеге мүргүйтенин озолодо мүргүп алзын». Мындай жакарунын кийининде иш көндүгө берди. Арабтар жаңыс ла амырайтан күнде мүргүүр болдылар. Ле исламнын жаңы аайынча онын жагын жандаган улус бир жыл ичинде төртөн күнге орозо тудар учурлу. Бу керек Асуандагы ишке база коомой салтарын жетирди. Строительстводо иштеп турган мусульмандар орозо тудуп баштагандар. Олор жайдын күни чыгардаг ала күн ашканча курсак жирден болгой, бир тамчы суу да ичпей жадылар. Андый улустан кандый ишчилер болор? Олорго ийде кайдаг келер? Мынан улам база ла Насерден болуш сурадыс. Насер десе муфтийден болуш сураптыр. Мусульман жандулардын жааны муфтий бу учуралга мындай жакару чыгарган: «Асуанда иштеп турган улус орозо тутпазын, ненин учун десе бу улу ишти бүдүрзин деп, аллах бойы жакарган». Онон бери Асуанда иштеп турган улус орозо тутпас болды. Иш те көндүкти. Эмди бу жаан строительстводо 30 мун кижин иштеп жат...

Бис бу куучынды угала, катжырганыс. Бу жерде кудай жаңы жаңы ла сагыштын өзүмине буудак эдип турган эмес, ле ишке де жаан буудак эдип турган турбай.

Бис Александрияны көрүп божойло, «Рамзес» деп рестораннын ажаанып алала, автобуста Каир жаар аталдыбыс. Жол жажыл пальмалар ортозыла Нил сууны жакалай барып жат. Сексек башту, коо жажыл пальмалар, чап-чанкыр тенгери, өртбөгөн жирпичтерден эткен, кукурузанын саламыла жаап койгон бороzymaк өндү туралар, саргылытырым өндү Нилдин суузы, каналдар, бийик ак байкандарлу узун ла чичке кемелер — ончозы солун ла таныш эмес. Кайда суу бар, анда жүрүм, өзүм бар. Кайда суу жок, анда жес кумагы кызып калган тыны жок чөлдөр. Шак онын учун Нилди жакалай сугарылып турган жерлерде аш салбаган алаканча да жер жок. Египетти Нилдин суузы ла феллахтын колдоры азырап жат десе, жастыра болбос. Орооннын жеринин жүк ле он проценти туза берет. Арткан 90 процент жер — Сахаранын кумакка базырткан чөлдөри. Онын да учун египтяндар Асуанын бийик плотиназын бүдүрө турдарга ончо ийде-күчин салып жадылар. Бу плотинаны тудуп алза, олорго жүстер мун гектар жерди сугарып, аш өскүрөр арга берер.

Нилди жакалай жалаңдарды көрзөг, жап-жажыл. Мында не ле өзүп жат: огородтын ончо ажы, банандар, апельсиндер, мандариндер, финиктер, виноградтар, буудай, кукуруза, фасоль, көбөг, сахар алатан тростник ле оног до өскө өзүмдер. Мында кыш болбойтон, эбире жылга жылу, керек десе изү болотон учун, феллахтар кырадан жылына үч катап түжүм алып жадылар.

Биске жолдо банандар, апельсиндер коштогон машиналар, көбөндү

киптер тарткан тракторлор, сахар эдетен простник коштогон эштектер, тоёлор, тарадай абралар туштап турдылар. Ончолоры Александрия жаар барып жат. Бу жаан порттог Египеттин атту-чуулу фрукталары, көбөнн көп тоолу ороондорго аткарылып жат. Жолдо фрукталарлу абразын сүүртеп алган улустар да туштап турат. Бажына жаан корзиналар эмезе жаан кувшиндер тургузып алган келиндер базарга мендегилейт. Олордын кийимдери кара, бажын, жүзүн кара арчуулла туй орогылап алган, олордын жаңыс ла айдары жок жаан, кара көстөри көрүнөт. Эр улус десе жерге тийип турар узун ак платье кийгилеп алган жүргүлөйт. Олордын баштарында кичинекей көнөгөш ошкош кызыл бөрүктөр эмезе ак чалмалар. Мынайда деремненин улусу кийинип жат. Городтын улусу, бис ле чилеп, костюмду, штанду ла чамчалу жүрөтөн эмтир.

Александриядаг Каирге жетире эки жүс километр. Бис Нилди жакалай барган жалбак жолго учуртып брааттыбыс. Тоозы жок деремнелер өткилейт. Олор бой-бойына коркушту жуук. Улус жалаңда, кыраларында ла маалаларында иштеп жүредилер. Мында бир де трактор эмезе журтхозяйственный машина көрүнбөйт. Уйун эмезе эштегин жегип ала-ла, алаканча кыразын сүрүп жүргөн улус туштажат. Же крестьяндардын көп сабазында эштек те жок болгодый. Олор жерди, жебрендеги чилеп, абылла казып жадылар.

— Феллахтардын уур ижин не жеңилтпей жадылар? — деп, бисти баштап брааткан арабтан оурадыбыс. — Олор торт ло фараондор тушта чылап иштеп жадылар.

— Бисте аш өскүрөр жер сүрекей ас. Мыны бойыгар да көрүп жадыгар — деп, бистинг гид унчукты. — Улус десе көп. Журтхозяйственный ишти механизировать эдип ийзебис, канча-канча миллион улус иш жок артып калар.

Кижининг ийде-кучи мында сүрекей жеңил баалалып жат. Иштеер колдор көп. Же иштеер иш жок.

Каирге бис түндө жедип келдибис. Нилдинг эки жанында турган жаан город бисти аайы жок тал-табыжыла, кыймырт-шакпыртыла, тегериге жеткен неон отторлу рекламаларыла уткыды. Городтын туралары бийик, оромдору тапчы, керек десе бистийиндий жаан ла элбек площадь та жок... Гостиница «Скарабей». Бисти сепизинчи этажка чыгарып салдылар. Бис жүнүнып, кийинип алала, ажанарга бардыбыс. Гостиницада ла ресторанда иштеп турган улус арабтар эмес. Олор негрлер ошкош көө кара чырайлу нубиец укту улус эмтир. Айла бу оок-тобыр иштер эдетен, жалчылар болотон улус ошкош. Олордын көбери арабтардан башка, онынг учун жабыс иштерде жүрөтөн болор бо? Керек шак андый деген куучындар бар.

Же бу көө кара чырайлу да болзо, ак ла ару күүндү улус бисти жылу уткыды. Тилибис башка да болзо, бой-бойысты жакшы ондойдыс. Гостиницанын коридорыла жык этире кийинген, тойу ла омок улус баскылайт. Олор жака жерлерден келген аргалу садучылар ла чиновниктер болгодый...

Эртен тура бис элден ле озо Каирдинг телекейге жарлу археологический музейине бардыбыс. Күн сүрекей айас. Изү. Бистинг жерде жайгыда ла андый изү болбой жат. А мында десе кыш... Музейдинг серүүн ле

јаан залдары. Јебрен Египеттиг улу кайкалдары мында јадыры. Тоозы жок мумиялар, бүткүл граниттен ойып эткен күрөң саркофагтар. Бийиги эки этаж тура кирези бүткүл таштан кезип эткен фараондордун статуялары ла оног до башка кижини кайкаар скульптуралар ла жүзүн-базын көргүзүлү немелер. Тайга ошкош бийик пирамидалардын, кайкалду храмдардын ээлери — бойлорун бис күн уулы деп адангандар — мында. Мында олардын алтынга ороп салган сөөктөри.

Је мени ончозынан артык Тутанхамон деп фараондун гробницазынан чыгарган немелер кайкатты. Бу тонолбой бүдүн артып калган сок жаңыс гробница болуп јат. Арткан гробницалар ла атту-чуулу пирамидалар јебрен өйлөрдө тонолып калган... Египетте баштапкы каандык болуп турар тушта пирамидалар туткандар. Је пирамидаларды улус тоноп турарда, Фаста деп городтон ыраак жокто, Сахаранын чөлинин Нилте жуук жаказында, гранит таштарлу төндө жажытту гробницалар турдары башталган. Је бу да гробницалар ончозы тонолды. Жаңыс ла Египеттин 17 јашту тушта өлгөн фараонунун, Тутанхамондун, гробницазы, биске ырыс болуп, тонолбой артып калды.

— Өскө гробницаларга көрө, бу эн ле жокту гробница болгон — деп, музейдин ишчиси јартайт.—Ненин учун дезе Тутанхамон ороондө жүк ле тоолу јылдарга башкарган. Рамзестин, Тутмостин, Аменопестин гробницалары, Хеопстин, Джосердин пирамидалары мынан чик жок бай болгон. Је олар ончозы тонолып калды.

Тутанхамондун јер алдында гробницазына кирип барзан, саркофаг турган кыптын эжигинде алтын өдүктү, алтын јикпелү, алтын бөрүктү ле јыдалу эки кижини туруп јат. Олар каруулчыктар. Бүткүл кайанын ичинде эки комната, бирүзинде фараондун јөөжөзи, экинчисинде онын гробницазы. Бийиги эки јарым метр, тууразы база андый ок, узуну беш метр экче алтын кайырчак, оны ачып ийзе, база андый ок алтын кайырчак, онын ичинде андый ок үчинчи алтын кайырчак, оны ачсан, алтын ла баалу таштарла кееlep койгон саркофаг. Саркофаг база үч кат эмитир... Мыны кандый ус улус эткен?.. Мында не жок деп айдар? Фараондун алтын колесницазынан ал аш ичетен нефрит таштан эткен аяагына јетире бар. Египеттин эн жокту фараоны мындай болордо, улу Рамзес канча кирени бойыла кожо салдырды не? Бу улус төрт, беш мун јылдар мынан озо жүргөн. Јебрен Египеттин скульпторлорунун, художниктеринин бийик искусствозын көрүп кайкадым. Көргөн ончо немени бу кыска очеркте кижини айдып та болбос, айдар арга да жок... Мыны ончозын акту бойындын көзиле көрөр керек.

Јебрен ле јаны Египетте солун ла кайкамчылу немелер сүрекей көп. Је өскө ороондордон келип турган улустын көп сабазы онын јебрен историйзын билип аларга, кайкамчылу пирамидаларын көрөргө келетен болгодый. Государство бүткүл кирелтезинин үчинчи үлүзин туризмнен алып јат. Јебрен гробницалар, храмдар ла пирамидалар республиканы азырап ла аргадап туру деп айдарга јараар. Мындай кайкалдар жок болзо, бери кем келер эди?

Бис Каирдин театрларында, промышленный предприятиелеринде, ат-перелү шибеезинде ле алебастрдан эткен кайкамчылу мечединде болдыбыс. Мен анчадала арабтардын национальный бијезин сүрекей

јилбиркеп көрдим. Кинотеатрлардын көп сабазында американский боевиктер ле детективтер көргүзип жадылар. Ол кинолордо корондош, өлтүриш, тонош көргүзилет. Оны көргөн кижинин горт ло бажы айланар.

Египеттин национальный буржуазиязы, мен бодозом, англичандардан камааны жок болуп алала, сүрекей түрген байып ла ырган турган болгодый. Олор бойлоры ээтер боло бергенине айдары жок сүүнгилеп жадылар. Баалу отелдер, ресторандар жанында олордын жалтыраган машиналары турат. Жакшы кийимдү, тойу ла омок улус жүрет. Олор арык, кийими коомой, кыймыражып јаткан калыктаг тыг аныланып жадылар.

Ноябрь айдын учы. Бис Каирден поездле Луксор јаар атандыбыс. Бу Объединенный Арабский Республиканын Асуаннан ыраак јокто турган жаан эмес города болор. Луксорго эртен тура једип келдибис. Бу город Каирден алты жүс километр түштүктө туруп јат. Күн өксөгөн сайын изү там ла тыгып турды. Түште температура 40 градус јылуга јетти. Мыны, айла, јылдын эн ле серүүн өйи дежет. Јай өйинде изү 60—70 градуока једип јат. Бу јерге јайгыда желбегениске баш болзын. Эмди де изүге чыдашпай, көлөткөлү јер бедреер болдыбыс.

Луксор. Бу городтын јебрендеги ады Фаста болгон дежет, оног римляндар Египетти јуулап алала, оны Фивы деп адаган деп айдыжат. Бис мында озо баштап база ла исторический јерлерди көрүп баштадыбыс. Јер алдында јажытту гробницалар эдилген «Долина царей» дейтен јерде болдыбыс. Рамзестин, Тутмостын, Тутанхамоннын гробницаларына кирдибис. Мында киж кайкаар ла сонуркаар немелер сүрекей көп эмитир. Је мени анчадала Тутмос II-нин үйи Хатшепсут керегинде куучын сүрекей сонуркатты. Луксордо бисти баштап жүрөөчи гид јебрен историяны јакшы билетен болуптыр. Качан бис Хатшепсут туткан сүрекей јараш храмды көрүп турарыста, ол мындай неме куучындады:

— Хатшепсут Тутмос I-чи деп фараоннын кызы болгон. Фараон өлөрдө, онын уулы Тутмос II-чи бойынын сыйынын Хатшепсутты алган. Је удабай Тутмос II-чи өлүп калган. Айдарда, Хатшепсуттын экинчи карындажы Тутмос III-чи база ла јандаган јангы аайынча Хатшепсутты аларга сананыптыр. Је Хатшепсут ого барарынан мойноп ийген. Мен Тутмостын кызы эмезим, а Күннинг кудайы Амон-Ранын кызы деген. Бойы өбөгөннinin ордына фараон болуп алган. Керек дезе искусственный сагал эдннип алган. Ого сүрекей јараш храм тудуп берген архитектор онын ойножы ла баштапкы министри болгон. Је качан Хатшепсут өлүп каларда, Тутмос үчинчи өштөп, онын окультураларын, храмнын таш колонналарына јурап салган сүрлерин оодып, кырып, јоголтып салган...

Бис телекейдин јети кайкалынын бирүзи дейтен, Күннин кудайы Амон-Рага учурлаган Рамзес II-чи тушта туткан Карнактын храмында болдыбыс. Бу храмнын гипостильный залында 134 колонна туруп јат. Олор бүткүл граниттерден эдилген эмитир. Кажызынын ла бийиги одус јети метр. Бир колоннаны алты-јети киж колдорынан тудужып, эбире кучактаар аргалу. Бу храм керегинде биске гид сүрекей көп солун немелер куучындады.

Је бистинг өйибистинг көп сабазы Египеттин историязыла таныжарында өтти. Јангы Египетти көрөргө сүрекей ас өй берилди. Ишмек-

чилерле, феллахтарла жуук таныжар арга жок болгоны сүрекей ачу. Же өскө жер, өскө жан. Олор жүрүмнинг тургуза өйдөги айалгазын көргүзөр күүни жок болзо, канайдарын? Андый да болзо, улустын жүрүмин, тегин улустын жеңил эмес жүрүмин бис көрдибис. Луксордо тура тудуп жаткан строителдерге жолуктыбыс. Олор төрт мун жыл мынан озо канайда иштеген, анайда ла иштеп жадылар. Ончо иш кызыл колдын күчиле эдилет. Олор бойлорын кожончо көкүдип, нак иштегилейт. Мыны көрүп, пирамидалар да тударда, храмдардын жүстөр тонна колонналарын да көдүрерде, бу улустын жебрен эленчек-колончокторы база ла мынайда иштеген болбой кайтсын деп санандым.

Луксордо чап-чанкыр тенери, Нилди жакалай жажыл пальмалар, Сахаранын кызыл кумактары изү күнге каарылат. Мында 200 жылдын туркунына бир ле катап жаш жаап жат. Онын учун ончо шеменин тыны, өзүмдердин де, тындулардын да — Нилдин суузы.

Египетле жоруктажыс божоды. Бис жебрен Мемфисте, пирамидалар турган Гизеде болдыбыс. Кайкалдар ла солундар көп. Же бу жагыс ла кайкалдын ла пирамидалардын жери эмес, бу айдары жок жокту феллахтардын, ишмекчилердин жери. Олор ырыска ла жайымга жедип болор бо? Бу республика кандый жолло барар? Мыны араб албаты бойы билетен туру. Африканын жараттарын таштап, мен учы билдирбес ле жеңил эмес санаалар санандым. Ак-жарыктын үстүндө төрөлим барына, жайым ла ырысту улу орооным барына, гран ары жанына жүреримде оморкоп ло сүүнип жүредим.

Каир—Александрия. Египет. 1964 ж.

Албатынын тилинин, литературазынын өзүмү керегинде

Писательдердин отделениезине, бистинг издательствого калганчы өйлөрдө көп письмолор келип туру. Кычыраачылардын жартап аларга турган сүрактарынын бирүзи — албатынын культуразынын өзүмү ле онын ичкери баратан жолы керегинде.

Кычыраачылардын мынайда сураары жолду. Совет албатынын жадын-жүрүмунинг там ла жаранганы кажы ла албатынын культуразынын түргөн өзөрүн некеп жат.

Албатынын тилинин, литературазынын өзүмү керегинде куучынла «Жылдыс» деп жуунты кычыраачыларга баштапкы карууны жандырып түру. Кычыраачылар, сөзигерди айдыгар. Жаан куучынга кирижигер, бичигер.

Э. ПАЛКИН

Албатынын тили

Бойынынг ижин бистинг городыста 1964 жылда 9 июньда баштап, 11 июньда божоткон научно-практический конференция алтай тилдин өзүп келген жолын, онын канайда жаранып барарын база алтай ла орус тилдерди школдордо канайда үредерин чокумдап, иш мынан ары канайда барарын жартаарына учурлалган. Конференциянын ижи жакшы једимдерлү өтсин, областьтыг культурный өзүмине јаан тузазын јетирзин деп, албаты-јон ижемјилү сакаган. Онызы жолду. Алтай тил керегинде куучын эмди јаан. Бу өйгө јетире албатынын литературный тили чик јок өзүп, байып калган: бичикте тузаланып турган сөстөрдин тоозы да көптөгөн, эрмекти чын, эптү айдары да јаранган, албатынын куучын-эрмеги литературный тилге элбеде кирген. Книгалардын, газеттердин, радионын тили керегинде, өскө тилденг алтай тилге канайда көчүрерн керегинде, керек дезе кажы ла сөсти канайда бичири де керегинде чокумдап, жартап алатан керектер көп. Бу бистинг ончобыстыг сүрекеј јаан ла каруулу ижис. Онын учун научный ишчилер, үредүчилер, газеттинг,

радионун, издательствонун ишчилери, писательдер ол конференцияда жаан жилбүлү турушкалаган.

Балдарды школдо канайда жакшы үредериле колбой, орус тилди жакшы үренери жаан учурлу сурак болуп жат. Онызы база жолду. Орус тил — ол бистин улу орооныстын тили, ол Пушкиннин, Горькийдин, Лениннин тили, кажы ла кун бисле куучындажып, бисти эн жакшы жүрүмге — коммунизмге баштап бараткан партиябыстын тили. Орус тил ажыра бис жайымнын, ырыстын, нажылыктын, жегунин элбек жолына чыгып жадыс. Онын учун кажы ла үренчикке орус тилди жакшы үренип алары онын үредүзине, ижине, жүрүмине керектү. Конференцияда жаан куучын алтай тил керегинде болгон. Эмди бистин ороондо кажы ла албатынын культуразынын, ол тоодо бойынын төрөл тилинин жылдан жылга жаранып, өзүп барары жолду. Алтай литература эмди бойынын жаан өзүминде. Туулу Алтайдын писательдеринин книгаларын албаты-жон элбеде кычырып жат. Албаты бойынын тилиле радиозы ажыра куучындап, газетин чыгарып, бойынын тилиле бүгүнгү жаан керектерин бүдүрип, кожонун кожондоп, иштенет.

Бис коммунизмге барып жадарыста, кажы ла албаты жадын-жүрүмин түргөн жарандырып, культуразын эрчимдү элбеде өскүрер учурлу деп, Советский Союзтын Коммунистический партиясы бойынын жаңы Программасында темдектеген. Эмди Туулу Алтайдын ишкучиле жаткандары, онын интеллигенциясы албаты-жоннын культуразын там ла жарандырына жаан кичеemelдү туружып турулар. Бийик үредүлү ииттердин тоозы жылдан жылга көптөп, албаты-жонго, Ада-Төрөлиске керектү иштерде агрономдор, инженерлер, врачтар, үредүчилер, литераторлор болуп иштегилейт. Жашөскүримнин өзүп, элбек жолго чыгып турганынан улам албатынын интеллигенциясы там ла ийде-күчтү болуп, албатынын жаан керектерин, ол тоодо литературный тилин жарандырып жат.

Ненин учун биске төрөл тилисти өскүрер керек? Балдарга үренерге жеңил болзын деп пе? Онызы база чын. Балдар энеден чыгардан бери «адам-энем», «ак-жарык» деп айдып келген тили ажыра үредүчинин айткан сөстөрүн белен ондоп, урокторды жакшы билер. Бу ла бойынын тилинин болужыла олоор орус та тилди жакшы үренип алар.

Айса бис бойыс жүк ле алтай болгоныс учун алтай тилди өскүрерге турганыс па? Андый болзо, ол сүрекей де жаан керек эмес болбой.

Кезик улус: «Кичинек албатынын тили удабас түней ле жоголып калар. Көрбөй турун ба, бу ла жүргөн каргандар божозо, сенин тилин кемге де керек жок» — деп, билбести билип ийгендий, чечеркежет. Ол улустын мынайда айтканы ончозы төгүн эмес. Чындап та эмди көп алтайлардын балдары орустап куучындагылап жат, ненин учун дезе олоор ясляда, детсадта жүрүп, орус балдарла кожо ойногылап, олоорло кожо өскөн. Мынызы жаман ба, жакшы ба? Сос жогынан — жакшы. Балага орус тилди түней ле билер керек.

Кичинек албатынын тили удабас ла жоголып калар дежет. Мында база чын бар: бистин орооннын ас тоолу албатыларынын тили табынча жаан албатынын — орус албатынын тилине кожулып, артар сөстөри артып, жоголор сөстөри жоголып калар. Ол тужунда орус та албатынын тили су орус болбос, ончо албатылардын текши тили болуп калар. Же

ол ойго јетире эмди де сўреен узак. Мынайда бисти марксизм-ленинизм ўредип јат. Айдарда, биске бойыстың албатыстың тилин нениң учун ўренер керек? Бу суракты Совет ороонның албатыларына качан да улу Ленин јартап берген. Оның шўўлтезин алтайлап јартаза, мындый: коммунизм тужунда, эң јакшы јўрўм тужунда, бисте сўрекей бай, сўрекей јаан культура болор. Ол культура ончо албатыларыстың культураларынан бўдер, кажы ла албатының јўрўминде болгон ончо јакшы керектер: ойын-јыргалдар, кылык-јандар, кожон-кокурлар, санаа-шўўлтелер, чечен сўстўр, кеен музыка — ончозы коммунистический культураның байлыгы болор. Ол культура там ла байып, чактың чакка артар. Айдарда, бис кажы ла албатыга болужып, сенде кўп јакшы керектер бар, јўрўмди јарандырып, ончо јакшыңды ўскўр деп, олардың санаа-кўўнин кўдўрер учурлу. Кажы ла албаты бойының јўрўмин јарандырып, јаныс коммунистический албаты болуп бирикпей, башка-башка тура берер деп бир де коркыбагар. Олор, карын, бойлоры, керек десе билдирбезинен ле бириккилеп калар, нениң учун десе јўрўм андый. Мындый јолло бис эң јакшы јўрўмге, јаан культурага једерис. Амадуга кыска јолло једер деп мендетсен, тўргендетесиң, не де болбос деп, улу башчыбыс јакыган.

Айдарда, ончо албатылардың тили, культуразы, јўрўми колыжып, бир албаты болуп калатанына јетире јол эмди де сўрекей узун. Нениң учун десе кажы ла албаты бойы јолду, ол јолдорды кандый да эп-јўплў тўргендедип бириктирерге јарабас. Албатылар бир албаты болуп јаныс ла бойлорының јўрўмин чечектелтип, сўрекей јарандырганы ажыра биригер. Оның учун Владимир Ильич Ленинниң јакыганы аайынча бойыстың тилистен, культурабыстан чўкбўй, карын, ончозын јарт билип, ого акту јўрегистен бўдўп, оларды јарандыраы учун бис сўрекей эрчимдў иштеер учурлу.

Кичинекей алтай да албатының јўрўми јылдан јылга јаранып турганын эмди бис јарт кўрўп јадыс. Культураның ўзўми тилдиң ўзўмиле јуук колбулу. Албатының ончо јўрўминде, ўзўк-јўрегинде алтын-мўнўндер тил ажыра казылып, алынып јат. Оның да учун албатының тилиниң ўзўмин кўрўп, бистинг интеллигенция оның мынан ары тўрген јаранып барары учун эрчимдў туружып јат. Оның да учун балдардың тўрўл тилин школдордо сўрекей јаан кичеемелдў ўредери сўресен јаан керек болуп турганы јарт. Албатының тили — ол бистинг јўрўмис, албатының тилин ўскўрип јарандыраы, албатының санаа-кўўнин кўдўрери — ол кажы ла ўредўчининг, писателидиң кереги. Бистинг эмдиги тилис — ол албатының тирў тили!

Айдарда, бис бойыстың албатыстың тилин ўскўрерис, јарандыраыс. Мынайда бисти совет албатыс, бистинг јўрўмис ўредип јат.

Эмдиги ӱйдӱги алтай проза

Прозаический произведениелерде эмдиги ӱйдӱги жадын-жӱрӱмди, ороондо ло область ичинде болуп турган жаан учурлу керектерди кӱргӱзерге кичеенгилеп тургандары билдирет. Андыйлары Л. Кокышевтин «Арина» деп романы, Ч. Чунижековтын «Мундузак» деп повези, Э. Палкиннин «Кулун киштейт» деп повези, А. Адаровтын «Тӱндеги жылдыстар», «Бурылганы» деп куучындарынын книгалары ла «Амаду» деп повези.

Мынызы алтай литература чике ӱзӱп турганын ла жаранып тынгий бергенинин баштапкы керечизи болуп јат.

П. В. Кучияктын куучындарын ла Ч. А. Чунижековтын башка-башка очерктерин тоого албагажын, алдындагы жылдардагы алтай литературада жаан прозаический произведениелер јок болгоны текши јарлу. Алтай албатынын национальный культуразы ӱзӱп јаранганынан улам јӱзӱн-базын бӱдӱлӱ советский жӱрӱм бойы да бистин писательдерди керектин аайын канча ла кире чокум-јарт, јӱзӱн-жӱӱрлеп бичиирине ууландырып, јартап айтса, проза табылып келерине јӱмӱшкӱн. Бистин кӱп национальностту Тӱрӱлистин албатыларынын литературазын ла культуразын ӱскӱрерине јаантайын ајару салып турган Коммунистический партиянын улу килемјилеринин ле башкартузынын шылтузында алтай проза табылып келгени јарт. Бис бодозобыс, шак ла бу эки жаан учурлу керек бистин литературанын бу жанрынын сондоорын јоголтор арга берет. Прозаический произведениелердин авторлары озогы жадын-жӱрӱмди бичибей, кӱндӱре ле эмдиги жадын-жӱрӱм керегинде бичигилей бергенин бу тужунда темдектеер керек. Л. Кокышевтин «Арина» деп баштапкы алтай романы андый. А. Адаровтын, С. Суразаковтын, Э. Палкиннин ле Ч. Чунижековтын прозаический произведениелери андый.

Бу произведениелердин геройлары бистин ӱйдӱги јаңы улус, коммунистический строительствонын озочыл ишчилери болуп јат. ӱскӱртӱ айтса, Ала-Тӱрӱл учун Улу јууда болгон ло бистин кӱндердеги болуп турган керектер, социалистический иш алтай литературанын геройларын бӱдӱрет.

Бистинг писательдер мынын ончозын канча ла кире теренжиде ле элбеде көргүзер деп кичеенгенинег улам табылып келген проза алтай литератураны аланзу югынаг байыдып, оны социалистический реализмнин эп-сүмезиле јепсеп ле оны ажыра алтай албатынын культурный өзүмин көргүзет.

Эмди алтай прозаныг кезик произведениелерин темдектеп айдалы. Л. Кокишевтин «Арина» деп романы алтай литературада јаан учурлу јерде турат. Ол ак-јарыкка 1959 јылда чыккан, је бистин кычыраачылар онын керегинде эмди де айдыжат. Онызы јолду.

Революциядаг озогы өйдө бойынын бичик-билиги јок болгон албатыда баштапкы прозаический произведение табылып келгени албаты-јон ло литературный критика ајару салгадый јаан учурлу керек болуп јат.

Лазарь Кокишев — алтай јинт писатель. Ол 1957 јылда М. Горькийдин адыла адалган институтты үренип божоткон. Ол бойынын баштапкы ла произведениелериле кычыраачыларга јарлу боло берди. Онын «Арина» деп романы писательдин творческий өзүмин керелейт. Бу произведениенин јенүзи, бис бодозоос, автор јүрүмди јакшы билетенинде болуп јат. Автор албаты-јоннын јадын-јүрүмин ле кылык-јагын сүрекеј јакшы билип турганыла коштой, улустын сүр-кеберин чике ле јарт көргүзип турган учун, романда бичилген керектердин чынына кычыраачылар бүде бередилер. Романнын идеязы — алтай албаты өмөлик иштин шылтуунда социалистический өзүмниг јолына тура бергени, озо-до базындыртып ла јабыс көрдирип јүрген улустын кылык-јагы өскөрип јанырғаны, ас тоолу албатылардын јадын-јүрүмин революционный кубултып јарандыраарында улу орус албатынын јаан учуры, орус ла алтай улустын качан да бузулбас најылыгы, Октябрьский революциянын шылтузында алтай албатынын кылык-јагы ла бастыра јадын-јүрүми өскөрип јаранганы болуп јат.

Л. Кокишев кобы-јикте көрүнбей турган, је Ада-Төрөл учун Улу јуунын кату, уур јылдарында бастыра орооннын, бастыра Төрөлдин јил-бүзиле јадып турган бир кичинеке колхозтын ишчилеринин ат-нерелү ижин бойынын романында көргүзет.

Романда бичилген героинянын кебер-бүдүмин көргүскени ажыра писатель бастыра албатынын сүр-кеберин бириктире көргүзип јат, ненин учун дезе героинянын сүр-кеберинде көп тоолу улустын чылык-јагын-дый бастыра јакшы кылык-јандар — ишти сүүри, турумкайы, уур-күчти өдүп билери, төп болоры — ончозы бар. Произведениенин сюжеди чүмү јок. Автор тегин алтай үй кижинин историязын, онын уур да болзо, је јаан учурлу јүрүм-салымын көргүзер деп сананганы билдирет. Книгада үч төс бөлүк бар. Онын баштапкы бөлүгинде алтай улус јаткан кичинеке јурттын јадын-јүрүми керегинде айдылат. Революциядан озогы екпиндү јылдарда болгон керектер бисти табынча Алтай јеринде башталган гражданский јууга экелет, книгада оног ары Совет јан тыгып турганы ла коллективизация башталганы айдылат. Романнын оног арыгы ба-жалыктарында јуудан озо өткөн јылдар, Ада-Төрөл учун Улу јуунын өйинде фронтто ло ыраак тылда болуп турган кату, уур керектер көргүзилген.

Бойының героинясының жүрүмү шак ла андый исторический керектерге колбулу болгону автор бичип жат.

Бойынын да, анайда ок бастыра да албатынын үлүзине түшкөн бастыра уур ченелтелерди өдүп, Арина жана түшпөс, бек күйүн-тапту ла эрчимдү үй кижиге боло берет. Онын кылык-жангында алтай улустын эң жакшы кылык-жаңгы — кунуктазы, бийик патриотизми, турумкай болоры, бойун тудунып билери, чыдамкайы — ончозы бириккен.

Аринанын сүр-кебери — ол бастыра жакшынак кылык-жаңду үй улустый ок үй кижинин сүр-кебери. Онын бастыра ак-чек жүрүмү Төрө-линин тузазына бүдүрүп турган иште өдөт. Аринаны калым учун албан-күчлө эрге де берип туратандар. Ол жаантайын жабыс көрдирип, айткыладып, кулдын жүрүминдий жүрүм жүргөн кижиге. Эrine чачтырткан үй кижинин уур салымы Аринанын да үлүзине түшкөн. Онын жүрүмү кажы бирде чыдажып болбогодый уур да боло берет, же ол ийде-күчин тартынып, бастыра уур-күчти жеңдеп чыгат. Жүрүмнүн ченелтелери, жакшынак, жалакай, керсү кижинин, коммунист Павловтын, жетирип турган салтары Аринанын күйүн-табын тыгыдып, онын ады-жолун жаманга түжүртпөй, санаа-шүүлтези өзөрине болушат. Революциядан озо базындыртып жүргөн тегин үй кижиге, Арина, албаты-калыктын билгир башкараачысы боло берет. Жуунун сыраңай уур, кату жылдарында ого колхозты башкараар ишти бүдүп берип жадылар. Арина бу ишке бастыра бойун беринип иштеп, жаан жеңүүлөргө жетип алат. Анайып Арина күннөң күнгө, жылдан жылга духовно өзүп, тыгыйт, бойынын эрчимдү жакшы ижинин жозогыла сондоп тургандарды эрчимдү иштеерине көдүрөт.

Андай болгондо, Арина ол — жакшынак кылык-жаңду үй кижинин сүр-кебери, ол жаңыс ла ичкери, келер ой жаар көрөт, алтай үй улустын жакшынак кылык-жаңынын темдектери ончозы Аринада бар. Революциядан озо кандый да правозы жок алтай үй кижинин сүр-кеберин журап көргүскени учун Л. Кокышевтин произведениези анчадала баалу болуп жат. Бу керектин принципиальный ла политический учуры жаан. Үй кижинин жүрүмү уур да болгон болзо, романнын героинясы жүрүм жаар ижемчилү көрөт.

Книгада романнын төс геройы Аринадан башка, өскө дө бир канча тегин улустын сүр-кебери бичилген.

Автор орус улус керегинде көп жылу сөстөр айдып жат. Темдектеп айтса, партийный ишчи Павловтын сүр-кебери сүрекей чын-чике көргүзүлгөн. Орус кижиде бар болотон кайкамжылу жакшы кылык-жаң — интернационализм, карындаштык санаа, гуманизм ончозы Павловто бар деп айткадый. Романда Павлов алтай улустын чындык наязы, үредүчизи ле жаан агазындык көргүзүлгөн. Качан Павлов керегинде сананар болзон, «Көдүрилген солоок» деп романда бичилген Давыдовтын сүр-кебери ненин де учун санаага кирип келет. Алтай писательдин творческий санаа-шүүлтезине М. Шолохов жакшынак салтарын жетирген болгодый. Павлов Давыдовтый ок — Ленинградтын ишмекчизи, ол фронтто шыркадала, Алтай жерине келген. Ол — чындык коммунист, бистинг партиянын идеясын албагы-жон ортодо таркадып турган керсү ле төп кижиге. Алтай улус оны бойына жуук, төрөөн кижидий көрүп, ого бүдүп ле тооп жүредилер. Орус ла алтай албатылардын наязылыгы Л. Кокышев-

тинг произведениезинде јакшы көргүзилген деп айткадый. Романда бир кезек өскө дө улустын сүр-кеберлери јакшы јуралган. Андыйлары — Аринанын уулы Кара, онын өбөгөни — күүн-табы уян, арлык-берлик Одой болуп јат. Мында онын башка колхозчылардын сүр-кеберлери, Совет јаннын өштүлери — алдында кулак болгон Курачы, фронттон качып келген Самтар чокум јарт көргүзилген.

Книганы бүткүлинче алгачын, јакшы бичилген деп айткадый. Произведениенин тили де јакшы. Автор албатынын кеп сөстөрүн, укаа, молдор, чечен ле курч сөстөрүн чике тузаланганы билдирет. Мындый сөстөрдүн шылтузында автор бойынын произведениенин образный системазын байгызып, оны кычыраачыларга јарт ла билерге јенил эдет.

Је бу романда једикпес-тутакар да бары билдирет. Андый једикпестер элдең ле озо произведениенин композициязында болуп јат. Романнын кезик бажалыктары действени онын ары көндүктирбей, токтодо тудуп, кажы бирде дезе ого буудак эткилейт. Онын улам куучын үзүктөлип, кычыраачы төс ууламјызын јылытып, јаан учурлу керектерди ундып, болор-болбос керектерге ајару эде берет.

Романда сананып тапкан кереги јок немелер, шылтагы јогынап чөйип койгон эпизодтор ло јангыс ла улусты каткыртарга болуп бичиген сценалар учуражат. Романнын калганчы бажалыктары јетире бичилбегени анчадала јарт билдирет. Книганын 1-кы ла 2-чи бөлүгиндегизиндий кижини јилбиркеткедий неме бу бажалыктарда јок. Онын улам өскө дө улусты көргүскени јилбүлү эмес боло берет. Фронтто болгон керектерди автор книганын учинчи бөлүгинде калай бичиген. Фронттогы керектерди автор бойы көрбөгөн учун анайда бичиген болгодый. Је андый да болзо, Л. Кокышевтин книгазы јиит алтай литературада јарамыкту болорында алаңзу јок.

Бир канча прозаический произведениелердин, куучындардын, очерктердин ле «Мундузак» деп повестьтин авторы карган алтай писатель Чалчык Анчинович Чунижеков болуп јат. Ч. Чунижеков—Туулу Алтайда творческий ижин Совет јаннын баштапкы јылдарында баштаган литераторлордын бирүзи. Ол Совет јанла кожо өзүп чыдаган. Ого, јетире бичик билбес алтай кижиге, Туулу Алтайдын јарлу писательдеринин бирүзи боло берерине Совет јан болушкан.

Писатель литературный ижин 1925 јылда баштаган. Албатынын јадын-јүрүмин јакшы билери Чунижековко творческий ишти баштаган өйдөң ала реализмнин јолына тура берер арга берген. Онызын бис онын баштапкы да произведениелеринен, анайда ок «Мундузак» деп калганчы повезинен көрүп јадыс.

Бистин айдып турган өйдө (1953—1964 јј.) Чунижеков көп куучындар ла очерктер бичиген. Темдектеп айтса, 1957 јылда чыккан очерктеринин ле куучындарынын книгазында улу онјылдыктыг баштапкы јылдарында Туулу Алтайда болгон јаан учурлу керектер бичилген. Андыйлары «Јаандаткан колхозто», «Агитатор» деп очерктер, «Кызнак», «Јаан биледе» деп куучындар ла онын до өскөзи.

Бу куучындарда ла очерктерде автор КПСС-тин Төс Комитединин 1953 јылда сентябрь айда болгон исторический Пленумынын кийининде бойынын албатызынын јадын-јүрүминде болгон јаан учурлу керектерди,

албатынын духовный ла материальный сурактарынын өзүмин бичийт («Жаандаткан колхозто» деп очерк).

Уй кабыраачы үй кижинин озочыл ченемели, КПСС-тин XX съездинин кийининде деремнеде, анчадала колхозчылардын жүрүминде боло берген өскөртүлөрдөн улам ол үй кижинин сананган санаазы ла амадузы «Кызнак» деп очеркте бичилген.

Бир керекти эмезе бир колхозтын жүрүмин көргүскени ажыра писатель Коммунистический партиянын баштаганыла Туулу Алтайда болуп турган өскөртүлөрдүн политический учурын жакшы көргүзип жат. Качан автор колхозчылардын ак-чек санаазы, культуразы өзүп турганын чокум жозоктор ажыра көргүзөрдө, колхоз журттын жадын-жүрүми керегинде бу произведениелер анчадала көрүмжилү боло бередиленер.

«Амаду бүткен» деген очеркте писатель КПСС-тин Төс Комитединин январь айда болгон Пленумынын жөптөрүн бүдүрерине журт хозяйствонун ишчилери канайда тартыжып тургандарын айдат.

Павел Иванович Безруков — колхозтын агрономы, кукуруза өскүреринин пропагандизи. Очерктин геройы жок жердег сананып тапкан кижин эмес. Туу-тайгалу Онос журтта улу Лениннин адыла адалган колхозтын члендеринин ижин ле жүрүмин автор бойынын очеркинде художественный эп-сүмеле сүрекей жакшы көргүскөн. Бойынын агрономына баштаткан колхозчылар, кукуруза өскүреринин озочыл эп-сүмезине тайанып, бу культуранын бийик түжүмин өскүрүп алганын бис көрүп жадыс. Бийик ле жакшынак амадузын бүдүрерине агроном бастыра ийде-жүчин салып иштейт. Амадаган амадузына једип аларына ого онын үйи Ольга Еремеевна болужат. Ол кукуруза өскүрөөчилердин ижин баштап, беш гектар жерде сүреен бийик түжүм өскүрүп алат. Мындый јенүге једип аларына Павел Ивановичке ле Ольга Еремеевнанын звенозына көп иштеерге келишкен. Очерк жакшы бичилген. Ол бойынын учурын эмдиге јетире јылыйтпаган. Бу колхоз эмди де кукурузанын ла өскө дө журт-хозяйственный культуранын рекордный түжүмин берип, областтыг өскө хозяйстволорына јозогын көргүзөт.

«Койчынын куучыны» деген расказта автор база ла Туулу Алтайдын малчыларынын иш-тожы ла жадын-жүрүми керегинде айдат. Мында куучын озочыл койчы Виктор Кумандин керегинде болуп жат. Очеркте айдылган малчылар сүүген Төрөлинне малдын продукталарын канча ла кире көп берерине кичеенгилейт.

1959 жылда Ч. Чунижековтын талдама произведениелери кепке базылып чыккан. Бу одус жылдын туркунына бичилген бичикке үлгерлер ле туујылар, очерктер ле куучындар кирип жат. Писательдин баштапкы өйдөги творчествозынын төс ууламјызы — иштеп турган тегин ле төп улусты, төрөл Алтайын көргүзери болгон. Шак ла бу тема писательдин баштапкы трактористтен ала академиктин ижине јетире бичиген бастыра творчествозында јаан учурлу жерде турат.

Чаңкыр Алтайдын ар-бүткенин көргүскени ажыра Чунижеков бистин Төрөлдин улу јараш бүдүмин көргүзөт.

Ч. Чунижековтын 1960 жылда чыккан бичиктеринин книгазында журт хозяйствонун ишчилери, озочыл койчылар, уй кабырагчылар, тегин улус, олоордын эрчимдү ижи бичилген. Андыйлары «Ат-нерелү койчылар»,

«Алтын түк», «Иштинг озочыллары», «Атнерелү анчы» деп ле оног до өскө очерктер. Бу произведениелерде автор жангы, жайым жүрүмнине колхозный стройдын айалгазында советский кижининг кылык-жагы канайып жаранып турганын көргүзөт. Советский кижининг кылык-жагынын андый бүдүлери нажылык, нокорлик санаа, бой-бойына болуш жетирери ле бийик патриотизм болуп жат. Андыйлары «Коммунисттер — агитаторлор» деп, «Жаан ырыс», «Жашоокүрим — жаан ижемжи» деп очерктер болуп жат.

Ч. Чунжековтын очерктеринин көп сабазында коммунизмди бүдүрүп турган тегин улустын жайым ижи айдылат. Улус ырысты жангыс ла иштег табат, жангыс ла иш улусты ырысту эдет.

Чунжековтын очерктеринин геройлоры коллективный иште, текши тартыжуда идейный ла духовный жанынан өзүп жадылар.

Бойынын произведениезинин геройларынын сүр-кеберин автор коомой эмес журап жат. Ле андый да болзо, кезик геройлордын сүр-кеберин журап бичигенинде једикпестер де бар.

Көп произведениелерде партиянын башкараачы учуры көргүзилген. Онызы онын произведениелерин оног артык жарандырат. Автор төрөл јерининг кесен-жаражын јакшы көргүзүп жат. Онын андый очерктери «Мбгкүнинг эдегинде», «Сад чечектелет», «Тайгадагы колхоз» деген очерктер. Ле Чунжековтын кезик произведениелеринде жүрөккө томулгдый курч, чечен сөстөр једикпестү бичилген. Оног улам бу произведениелер јилбүлү эмес боло берет. Кандый бир геройдын сүр-кеберин жураар тужунда автор ол ок бир эп-сүмени тузаланып турган учун, кезик очерктерде геройлор бой-бойына түней, бир ле бүдүлү боло бередилер.

Писательдин «Мундузак» деп автобиографический повезинде орус ла алтай албатылардын нажылыгы јакшы көргүзилген.

Автор бойынын повезин революциядаг озогы алтай албатынын жадын-јүрүминде болгон керектерди бичигенинен баштап жат. Орус албатынын прогрессивный учуры керегинде, революциядаг озогы сондон калган албатыларга онын жетирип турган интернациональный болужы керегинде бистинг литературада эм тургуза ас айдылып жат. Бистинг јашоокүрим бу мынын ончозы керегинде Чунжековтын чындык, документальный повезинен билип алар аргалу. Повестьтин баштапкы бөлүгинде писатель Мундузак деп алтай уулчактын жүрүмин айтканы ажыра алтай албатынын революциядаг озогы жүрүмининг көп солун, јилбүлү керектерди көргүзип туру.

Мында јербойынын байлары улустын күчин јигени, јокту алтай кижининг правозы јок жүрүм, алтай улустын классовой санаазын көдүрген орус улус, революционный күүн-санаалу ишмекчилер көрүнип келгени, анайда ок алтай албатынын жадын-јүрүм ле кылык-јагы бичилген. Бой-бойынын культуразын өмө-јөмөлө көдүрери, јууктажып биригери ажыра, бой-бойынын тилдерине үренери ажыра албатылардын нажылыгын тыгыдар деген шүүлтенин учуры повестыте јакшы бичилген.

«Мундузак» деп повестыте автор Алтайда өткөн өйдө болгон до эмди болуп турган керектерди көргүзөт. Книгада алтай албатынын жүрүм керегинде, алтай уулчактын салымы, классовой көрүм-шүүлтези ле творческий јолы керегинде куучын айдылат. Книганын геройлорын

автор бойынын кирезинде јакшы көргүскөн. Андыйлары билениң јааны Бектенов Анчыбай, уулы Мундузак, геройдың энези Сыргаш, таадазы Бектен ле оноң до өскөлөри. Автор албатынын укаа, кеп сөстөрүн, чечен, курч сөстөрдү чике тузаланганы билдирет. Писатель ар-бүткенниң кеен-јаражын сүрекей јилбүлү эдиң көргүзет. Өскөртө айтса, јаан учурлу керектерди ле геройлорды ар-бүткенниң сүр-кебериле жуук колбулу көргүзет. Автор бойынын геройларынын психологиязын, кылык-јаңын јакшы билип јат. Книганын баштапкы бөлүгинде орус улустың — плотник Арыковтың ла ишмекчи Козловтың сүр-кебери, книганын экинчи бөлүгинде дезе — колхозчы Антоновтың ла Макаровтың сүр-кебери јакшы көргүзилген. Орус ла алтай крестьяндар культуразын көдүреринде бой-бойына болужып турганын Чунижеков јакшы бичиптир. Повестыте оноң ары озогы патриахально-родовой јадын-јүрүмниң ээжизин бузуп ла јаңы социалистический јадын-јүрүмге көчкөни айдылат.

Бу жылдарда ар-бүткен керегинде јилбүлү јакшы куучындарды писатель И. Кочеев бичиген.

1957 жылда оның «Чүмеркек бака» деп куучындарынын кннгазы, 1959 жылда дезе «Адучы» деп куучындарынын жуунтызы кепке базылып чыккан.

Бойынын куучындарында И. Кочеев Алтайдың ар-бүткенинин сүрлү-јараш кеберин јакшы бичип, ан-куштың кылык-јаңын јилбүлү эдиң көргүзет. Оның куучындары төрөл ар-бүткенди оўўрине ўредет.

1962 жылда Э. Палкинниң «Кулун киштейт» деп психологический повези ак-јарыкка чыгарылган. Бу повестыте жуу божогон кийининде ай-ыл-јуртына јаңып келип, амыр-энчү иштей берген Алан деп солдаттың салым-јүрүми айдылат.

Бу жылдарда бир канча куучындарды А. Адаров бичиген. 1960 жылда оның «Бурылганы» деп куучындарынын жуунтызы, 1961 жылда дезе «Түндеги жылдыстар» деп очерктеринин жуунтызы кепке базылып чыккан. Бу жуунтыда тегин улус керегинде, омордың кылык-јаңы керегинде, озогыдаң арткан коомой кылыктарла, ырым-төлгөлөрлө тартыжу керегинде айдылат. Бойынын геройларынын кылык-јаңын, санаа-шўўлтезин автор јакшы сезип билип турганы билдирет. Андыйлары оның «Бурылганы» деп куучынында Санаа Каланов, өскө куучында парторганизациянын качызы Селешев ле оноң до өскөлөри. Бу куучындар улустың сүр-кеберин, кылык-јаңын, санаа-шўўлтезин чике көргүзип турганыла аңыланат. Је кезик очерктерде ле куучындарда једикпес-тутактар да бар болгодый.

Андай болгондо, алтай писательдердин прозаический произведениелерин түрген шиндеп көргөни алтай проза јаранып, социалистический реализмниң јолына тура бергенин, орус литература ла бистинг орооннын карындаштык албатыларынын литературазы алтай литературага јакшынак салтарын јетирип турганын көргүзет.

Алтай писательдер эн јакшы советский писательдердин художественный ченемелин тузаланып, литератураның төс геройынын—албатынын сўр-кеберин чике, јарт көргүзерине ўренип турулар. Омордың творчествозында төс тема албаты-јоннын јадын-јүрүмин көргүзери болуп турганын сўўмјилү темдектеер керек.

Је андай да болзо, проза литератураның текши өзүмниң эмдиге ле

сондогончо. Прозаический произведениелердин эн ле јаан једикпези не дезе, тематиказы элбек эмес болгоны, геройлорды јаныс келтегейинен көргүзерине јайыла берип турганы болуп јат. Онон улам кезик прозаический произведениелердин геройларынын сүркеберлери сүркеј једикпестү, ујан бичилет, мында кижинин чын сананган санаазы айдылбаганына јуук болот.

Керек дезе көгүстү талдама писательдер деп бодолып турган писательдер ујан, кажы бирде чек кирелү де произведениелерди бичип турадылар. Андыйлары Л. Кокышевтин балдарга учурлап бичиген повези, онон до өскөзи. Э. Палкиннин «Кулун киштейт» деп баштапкы повезинде једикпестер бар. Андый ок једиклес-тутактар А. Адаровтын үзүктери «Алтайдын Чолмоны» газетте јарлалган јаны повезинде де бар деп айдар керек.

Өскө дө авторлордын прозаический произведениелеринде, темдектезе, Ч. Чунижековтын ла Е. Чапыевтин очерктеринде андый једикпестер бар. Олор бу очерктерди сүрскеј мендеп бичигени билдирет. Көп произведениелерди литературный кемине — «кондициязына» јетире бичибей, издательствого табыштырып бергилейт, издательство дезе јетире бичилбеген произведениелерге ајару этпей, оны јетире бичизин деп некебей, кепке базып чыгарып ийет.

Эмдиги алтай литературада база бир јаан једикпези драматический произведениелер јогы болуп јат. Драматургический жанрдын дезе воспитательный ла художественный учуры сүреен јаан.

Алтай литературада фельетон, публицистика, сатирический куучындар ас бичилет. Критика литературанын өзүминен сондоп туру.

Је бу једиклес-тутактар алтай литературанын мынан арыгы сзүминде јоголып калар деп иженер керек.

БАЖАЛЫКТАР

Эркемен ПАЛКИН. Жаан амадулар кычырат	3
Георгий КОНДАКОВ. Кадын-Бажы. Сайдыс суу. <i>Улгерлер</i> . Э. Палкин көчүргөн	6
М. КАЧКЫШЕВ. Кочкорлор турлузына. <i>Очерк</i>	9
Борис УКАЧИН. Сокор поэт. Кылыктар. Мен көп катап жыгылгам. <i>Улгерлер</i>	13
А. ДЕМЧЕНКО. Жүрүмгө уткый. <i>Очерк</i> . В.Л. Качканак көчүргөн	19
Юрий ГОРДИЕНКО. Кышкы чөрчөк. Түндүк Атлантикада. Тенисти уйлар кеч- килейт. <i>Улгерлер</i> . А. Адаров көчүргөн	25
Күүгей ТОЛОСОВ. Чагкыр өзөктүн кызы. <i>Куучын</i>	28
Александра САРУЕВА. Уүрө-желелер. Жаанга жаранган көк кырлан жадыры. <i>Улгерлер</i>	34
С. СУРАЗАКОВ. Кышкы жолдо. <i>Улгер</i>	36
Степан САРЫГ-ООЛ. Ленинниң күйи. Мен — Советский Союзтун гражданини. <i>Улгерлер</i> . С. Суразаков көчүргөн.	39
Олег САГАН-ООЛ. Кайдагы да бек. <i>Куучын</i> . В. Тадыкин көчүргөн	41
Сергей ПЮРЬБЮ. Бистинг кажыбыста ла Ленин күйи. Кайдалык, сени ончозы- нан жараш деп... <i>Улгерлер</i> . А. Адаров көчүргөн	48
Байкара ХОВЕНМЕИ. Төрөл жерим (1. Геройдын сөзи. 2. Хаттыг тайга. 3. Баян-Кол). <i>Улгерлер</i> . А. Адаров көчүргөн	50
Салим СУРУН-ООЛ. Жолдон ийген письмолор. <i>Куучын</i> . В. Тадыкин көчүргөн	52
Юрий КЮНЗЕГЕШ. Менин үйөм. Суу тениске агат. Л. Кокышев көчүргөн	60
Лазарь КОКЫШЕВ. Карган тыт. Түйүтү суунун түймөгени. Сопоктордун со- гушканы. Бөкөн бутту бөднө Таратанын сазында болгоны. Эски гарде- робтын ичинде. Олб тараканнын жыргалда болгоны. Чычкана. <i>Шоодыл- ганду, кокурлу куучындар</i>	62
Байрам СУРКАШЕВ. Ол туштагы чечектер... Кара көстү көбөркийге. Кем? <i>Улгерлер</i>	84
Бронтой БЕДЮРОВ. Тайгадагы түн. Мен жанып барадым <i>Улгерлер</i>	86
Фёдор ХРАПОВ. Жаңылга. Күс. <i>Улгерлер</i> . А. Адаров көчүргөн	88
Шатра ШАТИНОВ. Мешанка. Најыларым кандый жүрү не... Көбөрбөрим, аста! Жолдордо. Олүп жаткан гладиатор (М. Лермонтовтон) <i>Улгерлер</i>	89
Николай ТЕПУКОВ. Мен жүрөрим. Ас улустын... <i>Улгерлер</i>	92
Сергей МАНИТОВ. Жаңы жылдын алдында. <i>Улгер</i>	93
Караг КОШЕВ. Табарып ийзе, кургай бергедий... Эиеме. Жалаңдар менин албатым болзо... Сүйүштин жолу. <i>Улгерлер</i>	94
Аржан АДАРОВ. Беш ороондо. <i>Писательдин блокнодунин</i>	95
Э. ПАЛКИН. Албатынын тили	113
С. КАТАШ. Эмдиги бөдбөги алтай проза	116

ЗВЕЗДА В ГОРАХ АЛТАЯ (Сборник)

Редактор А. Адаров

Художник В. Запрудаяв

Художественно-технический редактор Н. Митрофанов

Корректоры Н. П. Кучияк и А. А. Боконокова

Сдано в набор 7. V. 1965 г. Подписано к печати 3. VII. 1965 г.
Формат 70 × 92 1/16 — 7,75—9,07 усл. п. л. + вклейка 0,12 (7,8 уч.-изд. л.).
АН 11239. Заказ № 2347. Тираж 500 экз. Цена 32 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

